

HELLENIC REPUBLIC
National and Kapodistrian
University of Athens

ΤΜΗΜΑ ΙΤΑΛΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

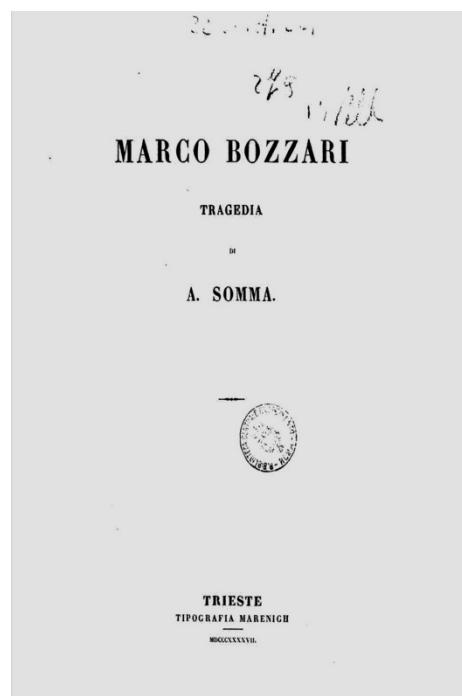
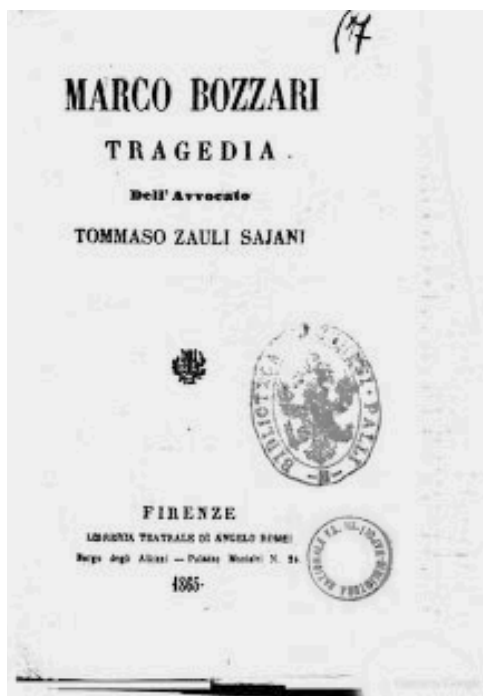
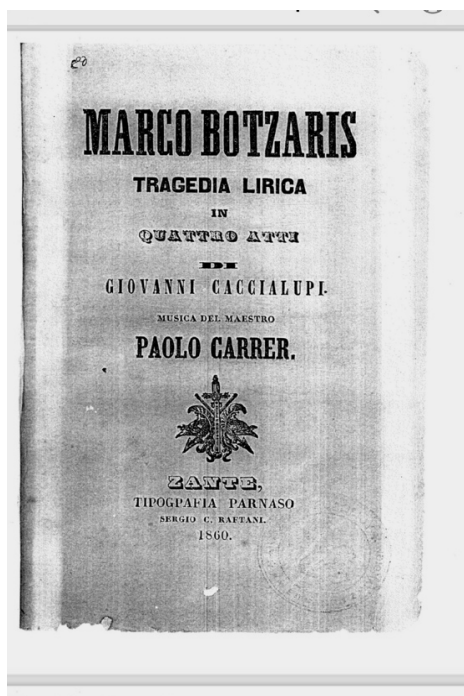
ΠΜΣ: «Ελληνορωμαϊκές –Ελληνοϊταλικές Σπουδές:

Λογοτεχνία-Ιστορία και Πολιτισμός»

Τίτλος διπλωματικής εργασίας:

«Η μορφή του Μάρκου Μπότσαρη στα έργα της ιταλικής παλιγγενεσίας:

Η περίπτωση των Caccialupi-Καρρέρ, Zauli Sajani και Somma»

Της Ελένης Ζούγρα

Επιβλέπων καθηγητής:

Ιωάννης Δ. Τσόλκας

Συνεπιβλέποντες:

Γεράσιμος Γ. Ζώρας

Γεράσιμος Δ. Παγκράτης

Αθήνα, Ιούνιος 2022

Υπεύθυνη δήλωση πρωτοτυπίας

Βεβαιώνω ότι είμαι συγγραφέας αυτής της διπλωματικής εργασίας και ότι κάθε βοήθεια που είχα για την προετοιμασία της είναι πλήρως αναγνωρισμένη και αναφέρεται μέσα σε αυτή. Επίσης, έχω αναφέρει τις όποιες πηγές από τις οποίες έκανα χρήση δεδομένων, ιδεών ή λέξεων είτε αυτές αναφέρονται ακριβώς είτε παραφρασμένες. Επίσης, βεβαιώνω ότι αυτή η εργασία προετοιμάστηκε από εμένα προσωπικά και κανένας άλλος δεν έχει γράψει ολόκληρο ή μέρος της, ειδικά για τις απαιτήσεις του ΠΜΣ: «Ελληνορωμαϊκές –Ελληνοϊταλικές Σπουδές: Λογοτεχνία-Ιστορία και Πολιτισμός». Η παρούσα διατριβή αντιπροσωπεύει τις προσωπικές μου απόψεις για το θέμα.

Σε περίπτωση αναληθούς ή ανακριβούς δήλωσης υπόκειμαι στις συνέπειες σύμφωνα με τον Κανονισμό Σπουδών του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών και τις διατάξεις της κείμενης νομοθεσίας περί πνευματικής ιδιοκτησίας.

Η δηλούσα

Όνομα/Επώνυμο: Ελένη Ζούγρα
Αριθμός Μητρώου: 7566011300010

All'affettuosa memoria di Manu...

Ευχαριστίες

Οι άνθρωποι που συνεισέφεραν στην ολοκλήρωση αυτής της διπλωματικής εργασίας ήταν αρκετοί, καθένας παίζοντας τον δικό του ξεχωριστό ρόλο. Το ταξίδι αυτό διήρκησε λίγο περισσότερο από το προβλεπόμενο, με τον όρο ταξίδι να συμπεριλαμβάνει τη μεταφορική και συνάμα την κυριολεκτική σημασία της λέξεως, καθώς για την έρευνα πάνω σε αυτή τη διπλωματική εργασία ταξίδεψα μέχρι την Ιταλία έχοντας κερδίσει υποτροφία μέσω του Erasmusplus.

Η έδρα ήταν το Τορίνο, συγκεκριμένα το Università degli Studi di Torino από όπου είχα την ευκαιρία να επισκεφθώ κι άλλες πόλεις όπως το Λιβόρνο, τη Γένοβα, το Μιλάνο, κ.α., ώστε να πραγματοποιήσω περισσότερες επισκέψεις στις εκεί βιβλιοθήκες κι όχι μόνο στην πόλη του Risorgimento. Επιπλέον, η έρευνα επεκτάθηκε και στη γενέτειρά μου, τη Ζάκυνθο, συγκεκριμένα στο Μουσείο Δ. Σολωμού, Α. Κάλβου και Επιφανών Ζακυνθίων. Στο σημείο αυτό θέλω να ευχαριστήσω όλους τους εργαζόμενους των βιβλιοθηκών που επισκέφθηκα για τη συνεργασία τους και την πολύτιμη συνεισφορά τους στην έρευνά μου αυτή.

Συνεχίζοντας, θα ήθελα να αναφερθώ στα άτομα, στα οποία είμαι ευγνώμων, καθώς στάθηκαν δίπλα μου όλο αυτό το χρονικό διάστημα. Αρχικά, θέλω να αναφερθώ στον άνθρωπο που πίστεψε σε εμένα, τον άνθρωπο, που είχε την υπομονή και την επιμονή να με δει να ολοκληρώνω αυτό μου το εγχείρημα, τον καθηγητή μου κ. Ιωάννη Τσόλκα. Ο κος Τσόλκας μου έδωσε την ευκαιρία να συμμετάσχω στο πρώτο μου διεθνές πρόγραμμα στην Ιταλία, μια ευκαιρία την οποία αξιοποίησα πιστεύω στο έπακρο και η οποία με κάνει να αναζητώ συνεχώς την πολυπολιτισμικότητα και διαπολιτισμικότητα. Σε αυτό το πρόγραμμα αντάμωσα την Emanuela Demarchi (Manu) η οποία, δυστυχώς, δε βρίσκεται πια στη ζωή, μα θα ζει πάντα μέσα στην καρδιά μου και θα με εμπνέει. Σε αυτήν άλλωστε είναι αφιερωμένη αυτή η διπλωματική, καθώς ήταν τιμή μου να πορευτούμε μαζί σε επαγγελματικό και κυρίως σε φιλικό επίπεδο. Μια ακόμα σημαντική προσωπικότητα στην οποία θα ήθελα να αναφερθώ για τη συμπαράσταση και τις συμβουλές είναι ο Andrea Del Ben, καθηγητής λογοτεχνίας στο πανεπιστήμιο του Ούντινε και καλός μου φίλος. Τον Andrea τον αντάμωσα κι αυτόν στο πρόγραμμα που αναφέρω παραπάνω στην όμορφη και ξεχωριστή πόλη της Τζεμόνας. Επιπλέον, θερμές ευχαριστίες στους καθηγητές μου κ. Γεράσιμο Παγκράτη, κ. Βάϊο Βαϊόπουλο και κ. Γεράσιμο Ζώρα για την υποστήριξη που μου έδειξαν ο καθένας με τον τρόπο του. Δε θα μπορούσα να

μην αναφερθώ στους συμφοιτητές μου, Ευθύμιο Ντίκο και Βασίλη Ψηλακάκο, συνοδοιπόρους μου στα φοιτητικά αυτά χρόνια. Συμπαραστάτες μου στην περάτωση αυτής της διπλωματικής στάθηκαν άτομα από διάφορες χώρες καθώς οι τελευταίες σελίδες της διπλωματικής αυτής γράφτηκαν στα ταξίδια μου στη Γεωργία και στην Αυστρία.

Επιτέλους, το ταξίδι αυτό ολοκληρώνεται δίνοντας τη σκυτάλη σε νέα ξεκινήματα. Ολοκληρώνοντας, θα ήθελα να εκφράσω τις πιο θερμές και ξεχωριστές ευχαριστίες μου στους γονείς μου, Αφροδίτη και Σπύρο, που στέκονται πάντα δίπλα μου με ένα δικό τους ιδιαίτερο τρόπο και σαφώς στο πρότυπό μου, το «μυαλό» της οικογένειας, την αδελφή μου, Μαρία.

Σας ευχαριστώ όλους από καρδιάς.

Περίληψη

Κατά τον 19ο αιώνα, ο εξωτισμός και ο φολκλορισμός αποτελούν δύο αισθητικές τάσεις που τυγχάνουν πανευρωπαϊκής απήχησης. Ειδικά στον χώρο της λυρικής σκηνής, η λαογραφία συνδέθηκε με την ανακάλυψη στοιχείων εθνικού πατριωτισμού και πνεύματος στα λαϊκά τραγούδια, ενώ ο εξωτισμός προετοίμασε το έδαφος για τη συγκρότηση εθνικών μουσικών σχολών σε ολόκληρη Ευρώπη¹, όπου οι μορφές πολλών ηρώων της ελληνικής επανάστασης εξυψώθηκαν και αποτέλεσαν πηγή έμπνευσης αλλά και υπόδειγμα πατριωτισμού προς μίμηση. Εξωτισμός θεωρείται μια μορφή αναπαράστασης στην οποία άνθρωποι και τόποι απεικονίζονται ως ξένοι από την οπτική γωνία του συνθέτη ή / και του σκοπούμενου κοινού². Για τους Ιταλούς, που διαποτίζονται από τις ιδέες του ρομαντισμού, η Ελλάδα της επανάστασης φαντάζει μακρινή και εξωτική.

Η παρούσα διπλωματική εργασία εξετάζει τον αντίκτυπο της ελληνικής παλιγγενεσίας στη λογοτεχνία της Ιταλίας κατά τον 19ο αιώνα και κατόπιν επικεντρώνεται στην επίδραση που άσκησε η ιστορική μορφή του Μάρκου Μπότσαρη στους ιταλούς λόγιους και ποιητές. Στο επίκεντρο τίθενται τρεις λυρικές τραγωδίες. Η πρώτη, από τον ζακυνθινό συνθέτη Παύλο Καρρέρ σε λιμπρέτο του Giovanni Caccialupi, η οποία παρουσιάστηκε για πρώτη φορά στα ιταλικά, στην Πάτρα, το 1866. Η πλοκή του τετράπρακτου έργου «Marco Botzaris» βασίζεται στην ελληνική επανάσταση του 1821, εμπνέοντας ευρωπαίους λογοτέχνες και συμβάλλοντας με αυτόν τον τρόπο στο ιδεώδες της ελευθερίας³. Η δεύτερη είναι πεντάπρακτη, με τίτλο «Marco Bozzari», του ιταλού δικηγόρου και συγγραφέα Tommaso Zauli Sajani (1802 – 1872) και εκδόθηκε το 1865 στη Φλωρεντία. Ο Zauli Sajani ήταν ένθερμος πατριώτης, ο Μπότσαρης στάθηκε για εκείνον πηγή έμπνευσης και πρότυπο για την ιταλική ενοποίηση και η τραγωδία του γνώρισε τεράστια επιτυχία. Η υπόθεση του έργου στηρίζεται σε πραγματικά ιστορικά συμβάντα,

¹ Ξεπαδάκου Α. (2010). *Το εθνικό στοιχείο στην επανησιακή όπερα. Η περίπτωση του Παύλου Καρρέρ*. Αριάδνη, Επιστημονικό Περιοδικό της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης, σσ. 169 – 199.

² Sheppard, W. A. (2012). *Exoticism*. Oxford Bibliographies in Music, ed. Bruce Gustafson, Oxford University Press (revised and updated summer 2015).

³ Gerathanasi, S. (2020). «Modus operandi of Pavlo Carrer. The case of Marco Botzaris», *Series Musicologica Balkanica*, issue No. 1. (IMS Regional Association for the Study of Music of the Balkans), pp. 246 – 267.

γεγονός που αποτυπώνεται και στους χαρακτήρες του έργου⁴. Το τρίτο έργο που θα ασχοληθούμε σε αυτή την εργασία είναι η πεντάπρακτη τραγωδία *Marco Bozzari* του ιταλού συγγραφέα, λιμπρετίστα και ποιητή Antonio Somma, το οποίο εκδόθηκε στην Τεργέστη το 1847. Η υπόθεση και αυτής της τραγωδίας στηρίζεται σε αληθινά γεγονότα, κάτι το οποίο μαρτυρούν τα πρόσωπα που πρωταγωνιστούν.

Λέξεις κλειδιά: Μπότσαρης, φιλελληνισμός, παλιγγενεσία, ιταλική λογοτεχνία, λυρικό θέατρο, επανάσταση.

⁴ Πλεμμένος, Γ. (2015). *Η καλλιτεχνική συμβολή των φιλελλήνων στην Επανάσταση του 1821: δημιουργοί, ρεπερτόριο, απήχηση*, στο: Συλλογικό, Φιλελληνισμός – Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1821 ως σήμερα, εκδόσεις Ηρόδοτος, Αθήνα.

Abstract

During the 19th century, exoticism and folklore were the two aesthetic tendencies that enjoyed paneuropean appeal. Specifically, in the field of music, folklore was connected with elements of patriotism and national spirit in the folk traditional tunes, while exoticism prepared the ground for the establishment of national schools of music in Europe. Exoticism was considered a form of representation in which people and places were presented as foreign from the point of view of the composer and/or the intended audience. For the Italians, imbued with the ideas of Romanticism, the Greek revolution seems distant and exotic, as well.

This dissertation examines the impact of Greek palingenesis on Italian literature in the 19th century and then focuses on the influence of the historical figure of Marcos Botsaris on Italian scholars and poets. Three lyrical tragedies are in the spotlight. The first is a four-act one, by the Zakynthian composer Pavlos Carrer with libretto by Giovanni Caccialupi, titled *"Marco Botzaris"*. It was first performed in Italian, in Patras in 1866. Its plot was based on the Greek revolution of 1821, a theme that inspired great writers from all over Europe to also write about it and thus contribute to the ideal of freedom. The second is the five-act tragedy *"Marco Bozzari"* by the Italian lawyer and author Tommaso Zauli Sajani (1802 – 1872), published in 1865, in Florence. Zauli Sajani was an ardent patriot, Botsaris stood for him as a source of inspiration and a model for the Italian unification, while his tragedy was a huge success. The plot of the play is based on real historical events, a fact that is reflected in the characters of the play. The third work we will deal with is the five-act tragedy ‘Marco Bozzari’ by the Italian writer, librettist and poet Antonio Somma, published in Trieste in 1847. The plot of this tragedy is based on true facts, which are testified by starring persons.

Keywords: Botsaris, philhellenism, palingenesis, Italian literature, opera, revolution.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	10
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο	
1.1 Ριζορτιζιμέντο.....	14
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο	
2.1 Μάρκος Μπότσαρης: Βιογραφικό σχέδιασμα.....	22
2.2 Ο Μάρκος Μπότσαρης των Giovanni Caccialupi - Παύλου Καρρέρ	31
2.3 Ο Μάρκος Μπότσαρης του Tommaso Zauli Sajani.....	39
2.4 Ο Μάρκος Μπότσαρης του Antonio Somma.....	43
2.5 Έργα που γράφτηκαν για το Μάρκο Μπότσαρη.....	48
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	50
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	53
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	61

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ήταν το 1985, όταν ο Giovanni Spadolini παραλλήλιζε τον αγώνα για ανεξαρτησία στην Ιταλία με εκείνον στην Ελλάδα:

Ένας αγώνας που διεξήχθη τόσο στη μία, όσο και στην άλλη ακτή της θάλασσας που μας χωρίζει, αγώνας με στόχο την ένωση, την ανεξαρτησία, την ίδια την αναγνώριση της εθνικής αξιοπρέπειας. Αγώνας που στέφθηκε από την τελική νίκη, αν και σε χρονικά διαστήματα με διαφορετικό μήκος, αλλά με θυσίες εξίσου υψηλές και μεγάλες για την Ελλάδα και την Ιταλία.

Πρέσβευε μάλιστα, ότι οι απελευθερωτικοί αγώνες Ελλάδας και Ιταλίας πήγάζαν από πολιτιστικά αίτια: «το ίδιο ακριβώς όπως η ελληνική ιδέα, έτσι και η ιταλική - κάπου εκεί στο πέραςμα προς τη δεκαετία του είκοσι- είναι πρώτα ιδέα πολιτιστική και μετά πολιτική, είναι πρώτα γλωσσική και μετά αγωνιστική»⁵. Παράλληλα, ο Ρηγόπουλος υποστήριζε ότι η Ελλάδα και η Ιταλία «αι δύο αδελφαί, είχαν κοινή ιστορική μοίρα και αποστολή να διαδώσουν τον πολιτισμό στον κόσμο»⁶. Η κοινή αφετηρία, ο αγώνας δηλαδή για ανεξαρτησία από τον δυνάστη σφυρηλάτησε μεταξύ των δύο χωρών μια αγωνιστική αλληλεγγύη, η οποία εκδηλωνόταν άλλοτε με τα όπλα κι άλλοτε με τα λόγια.

Ο αγώνας των Ελλήνων για ανεξαρτησία και δημιουργία εθνικού κράτους αλλά και η ιταλική παλιγγενεσία που στόχευε επίσης στην εθνική ανεξαρτησία και την ένωση σε ενιαίο κράτος, αποτέλεσαν κοινή πάλη για «την ίδια την αναγνώριση της εθνικής αξιοπρέπειας»⁷. Οι σχέσεις των Αυστριακών με τους Τούρκους ήταν ένας από τους λόγους που οι Ιταλοί ένιωσαν τους Έλληνες σαν αδελφούς, ενώ η αίσθηση κοινότητας με την Ελλάδα αναπτύχθηκε περαιτέρω, με την προβολή του ελληνορωμαϊκού παρελθόντος και της σύγχρονης αντίστασης κατά των κατακτητών. Κάπως έτσι, ο θαυμασμός για τον ελληνικό πατριωτισμό αρχίζει να διαδίδεται μέσω των ιταλικών λογοτεχνικών έργων.

Ο φιλελληνισμός, όπως εκδηλώθηκε τον 19ο αιώνα στον ευρωπαϊκό χώρο την εποχή του ρομαντισμού και η έκφρασή του μέσα από ιταλικά, λογοτεχνικά έργα θα

⁵ Spadolini, G. (2002). «Επίμετρο: Ελληνική Παλιγγενεσία – Ιταλική Παλιγγενεσία», στον τόμο *Μορφές της Ιταλικής Παλιγγενεσίας: Cavour, Vittorio Emanuele II, Mazzini, Garibaldi*, Προλεγόμενα – Μετάφραση Εσπερίας Καπόγλου – Σουρβίνου, Αθήνα, σ. 134.

⁶ Λιάκος, Α. (1985). *Η Ιταλική Ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα (1859 – 1862)*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, σ. 102.

⁷ Ζώρας, Γ., Γ. (2010-2011). *Η Ιταλική Παλιγγενεσία και ο απόηχός της στην Ελληνική Λογοτεχνία* (με αφορμή την 150ετηρίδα της ίδρυσης του Ιταλικού Κράτους), Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, τομ. 42, σ. 111.

μας απασχολήσουν στην παρούσα διπλωματική εργασία, με τις διαφοροποιήσεις του όρου, μεταξύ των εννοιών του «κινήματος» και του «ρεύματος», λογοτεχνικής, ιδεολογικής και πολιτικής φύσεως⁸. Ο φιλελληνισμός αυτός, εμπνεύστηκε από τον ξεσηκωμό των Ελλήνων ενάντια στον τουρκικό ζυγό και τη δίκαιη διεκδίκηση της ελευθερίας ενός λαού που πρότασε την ελευθερία ως ύψιστο αγαθό. Αυτή η πράξη στα μάτια των καταπιεσμένων ευρωπαϊκών λαών έδινε έναυσμα να πολεμήσουν και για τη δική τους ελευθερία, καθώς έβλεπαν στον ελληνικό αγώνα την έκφραση των δικών τους προβλημάτων. Ο ιταλικός φιλελληνισμός ωστόσο, γνώρισε ιδιαίτερη άνθιση, λόγω της παρεμφερούς πολιτικής κατάστασης που επικρατούσε στην Ιταλία και της μορφής του εθνικοαπελευθερωτικού, πατριωτικού αγώνα που λάμβανε χώρα στην Ελλάδα εκείνη την χρονική περίοδο⁹.

Παράλληλα, ο ρομαντισμός ως λογοτεχνικό ρεύμα επικρατούσε τροφοδοτούμενο από τα ιδεώδη της Γαλλικής Επανάστασης και του φιλελευθερισμού, ενώ και το φιλελληνικό πνεύμα τονώνεται, καθώς κοινός στόχος ήταν η ανάκτηση των χαμένων πατρίδων μέσω του ηρωικού αγώνα για την ελευθερία και της (αυτό)θυσίας¹⁰. Επιπλέον, ο ιταλικός φιλελληνισμός είχε ενισχυθεί από την μεταφορά της λογοτεχνικής παραγωγικής από την Κρήτη στα νησιά του Ιονίου, με σπουδαιότερα ποιητικά δείγματα από τον Σολωμό και τον Κάλβο. Επιπροσθέτως, τα Επτάνησα αποτελούν γέφυρα επικοινωνίας με την Ιταλία, με σημαντικές επιρροές του ενός λαού προς τον άλλο. Στα κείμενα των ιταλών, φιλελλήνων συγγραφέων προβάλλεται η απελευθέρωση της Ελλάδας ως μια μορφή πατριωτικής ανάγκης, την οποία επικαλούνται για να εμπνεύσουν και τον ιταλικό λαό, ενώ τα γεγονότα που διαδραματίζονται στο Σούλι, στο Μεσολόγγι, στην Πάργα, αποτελούν για εκείνους επαναστατικό πρότυπο σε συνδυασμό με ηρωικά πρόσωπα όπως ο Μάρκος Μπότσαρης, με τον οποίο θα ασχοληθούμε εκτενώς στη συνέχεια στην παρούσα διπλωματική εργασία, εξετάζοντας πώς παρουσιάζεται μέσα από τα έργα της ελληνικής και ιταλικής παλιγγενεσίας.

Στο φιλελληνικό κίνημα εντάχθηκαν αρκετοί μουσικοσυνθέτες και δραματουργοί, που είτε αξιοποίησαν προϋπάρχοντα έργα είτε δημιούργησαν νέα. Οι

⁸ Persico, E. (1920). *Letteratura filellenica italiana 1787 – 1870*. Tipografia Bondi e C, Roma.

⁹ Liakos, A. (1995). *L' Unificazione Italiana e la Grande Idea - Ideologia e azione dei movimenti nazionali in Italia e in Grecia, 1859-1871*. Aletheia, L'editrice della Grecia moderna, Firenze, pp.9, 20 – 23.

¹⁰ Muoni, G. (2016). *Η Φιλελληνική Λογοτεχνία στον Ιταλικό Ρομαντισμό*. Εισαγωγή-επιμέλεια Άντα Μπουμπάρα, μετάφραση Σπύρος Κουτράκης, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, σ. 15.

καλλιτέχνες αυτοί συνδέουν το αίτημα της ελληνικής ανεξαρτησίας με το αντίστοιχο αίτημα της δικής τους χώρας, που βρισκόταν υπό ξένη κυριαρχία. Μεταξύ των φιλελλήνων που εμπνεύστηκαν από την επανάσταση του 1821 διακρίνεται ο Βίκτωρ Ουγκώ και ο Έκτωρ Μπερλιόζ, αλλά και ελάσσονες, οι οποίοι άφησαν ωστόσο τη δική τους σφραγίδα με το έργο τους και καλύπτουν ένα ευρύ γεωγραφικό φάσμα, που ξεκινά από την Ευρώπη και φτάνει μέχρι την Αμερική. Από τα γεγονότα της Ελληνικής Επανάστασης, επιλέγουν κυρίως τον θάνατο του Μάρκου Μπότσαρη και την έξοδο του Μεσολογγίου, η οποία συγκλόνισε την παγκόσμια κοινή γνώμη με την τραγική έκβασή της. Ένα από τα πρώτα έργα που αφιερώθηκαν στον Μάρκο Μπότσαρη προέρχεται από τον αμερικανό ποιητή και δημοσιογράφο Fitz - Greene Halleck¹¹. Η ποίησή του έγινε δημοφιλής και ο ίδιος κέρδισε το προσωνύμιο «Αμερικανός Βύρων» (the American Byron). Το εκτενές ποίημά του «Marco Bozzaris» (1825) ξεκινά με τον Μάρκο Μπότσαρη να συγκεντρώνει τους άνδρες του για να πολεμήσουν κατά των Τούρκων μέσα στη νύχτα και κλείνει με τον τραγικό θάνατό του, που παρουσιάζεται με λυρικό τόνο. Στη μετά θάνατον βιογραφία του,¹² μαθαίνουμε πως το ποίημα γράφτηκε μετά από ένα στοίχημα που έβαλε ο ποιητής με τη γυναίκα του, το οποίο κέρδισε και το εν λόγω ποίημα πρωτοεμφανίστηκε στη New York Review και έγινε ανάρπαστο. Ο ίδιος ο ποιητής γράφει σε επιστολή του (26 Μαρτίου 1827) πως το ποίημα κυκλοφόρησε σε περιοδικά και εφημερίδες της Αμερικής και της Βρετανίας, ενώ μεταφράστηκε στα γαλλικά και στα ελληνικά. Παράλληλα, χρησιμοποιήθηκε επί σκηνής, σε σχολεία και κολέγια, απαγγέλθηκε σε δείπνα και παρατέθηκε σε λογοτεχνικά έργα.

Ο ελβετός ποιητής Juste Olivier έγραψε επίσης ένα ποίημα για το Μάρκο Μπότσαρη με τίτλο «Marcos Botzaris au Mont Aracynthe» (Ο Μάρκος Μπότσαρης στο όρος Αράκυνθος), για το οποίο πήρε το βραβείο ποίησης από την Ακαδημία της Λωζάνης το 1825. Μάλιστα, ήταν το πρώτο βραβείο ποίησης που είχε προκηρύξει η ακαδημία από το 1824 με θέμα «Η αναγεννώμενη Ελλάδα» (La Grèce régénérée)¹³. Παράλληλα, το 1847 εκδίδεται στην Τεργέστη η πεντάπρακτη τραγωδία «Marco Bozzari» του ιταλού συγγραφέα, λιμπρετίστα και ποιητή Antonio Somma (1809-1864). Στο Μάρκο Μπότσαρη αναφέρεται και το πεντάπρακτο έργο του Γερμανού

¹¹ Fitz-Greene, H. (1850). The poetical works of Fitz-Greene Halleck: Now first collected; illustrated with steel engravings, from drawings by American artists, τόμ. I, D. Appleton, Νέα Υόρκη, σσ.19 – 25.

¹² Grant Wilson, J. (1869). *The Life and Letters of Fitz-Greene Halleck*, D. Appleton, Νέα Υόρκη, σσ. 290 – 305.

¹³ Πλεμμένος, ό.π. σ. 551.

Johann Nepomuk Sepp, «Markos Botzaris» (Mainz 1860), που αφιερώθηκε στον Λουδοβίκο Β΄ της Βαυαρίας¹⁴. Ο Ιταλός Martino Frontini συνέθεσε κι εκείνος μια τρίπρακτη λυρική όπερα (tragedia lirica) με τίτλο «La Fidanzata di Marco Bozzari» (Η μνηστή του Μάρκου Μπότσαρη), σε λιμπρέτο του Francesco Cavallaro. Η όπερα ανέβηκε στις 22 Μαρτίου 1863, στο Teatro Comunale της Catania, και εισέπραξε τον έπαινο του διάσημου μαέστρου και συνθέτη Giovanni Pacini. Ο Frontini (1827-1909) ήταν ιταλός συνθέτης και συγγραφέας, πατέρας του επίσης συνθέτη Francesco Paolo Frontini, που συνέθεσε αρκετά έργα ελληνικού ενδιαφέροντος, όπως την οπερέτα φαντασίας «La Rivolta dell' Olimpo» και ένα ballo tragico με τίτλο «Niobe ossia la vendetta di Latona»¹⁵.

Πολλοί έγραψαν για την ηρωική μορφή του Μάρκου Μπότσαρη. Στο επίκεντρο ωστόσο, αυτής της διπλωματικής εργασίας, θα τεθούν τρεις τραγωδίες, η πρώτη, από τον ζακυνθινό συνθέτη Παύλο Καρρέρ σε λιμπρέτο του Giovanni Caccialupi, που παρουσιάστηκε για πρώτη φορά, στα ιταλικά, στην Πάτρα το 1866, η δεύτερη, με τίτλο «Marco Bozzari», του ιταλού δικηγόρου και συγγραφέα Tommaso Zauli Sajani (1802 – 1872), που εκδόθηκε το 1865 στη Φλωρεντία και η τρίτη με τον ίδιο τίτλο «Marco Bozzari» του ιταλού δικηγόρου, συγγραφέα, λιμπρετίστα και ποιητή Antonio Somma (1809 – 1864), που εκδόθηκε το 1847 στην Τεργέστη. Τη μετάφραση του έργου του Tommaso Zauli Sajani ανέλαβε ο Γεώργιος Σφήκας, ο οποίος σχολιάζει στο εισαγωγικό του σημείωμα:

Σεβαστέ μου κύριε, ενασχολών τας ολίγας της αναπαύσεως μου στιγμάς επεχείρησα την μετάφρασιν της παρούσης τραγωδίας· τα δε εις τούτο προτρέψαντά με αίτια είναι, το όνομα του Ηρώος, η όντως τεχνική πλοκή και οι υψηλοί χαρακτήρες ότινες εν αύτη φαίνονται, πολλοί δε μάλλον η άκρα φιλοπατρία του Έλληνος όστις ενώπιον του βωμού της πατρίδος πάντα τα ιδιωτικά αυτού πάθη μετ' αξιοθαύμαστου αυταπαρνήσεως θυσιάζει¹⁶.

¹⁴ Καρολίδης, Π. (1917). *Ο Γερμανικός Φιλελληνισμός*, Αθήνα.

¹⁵ Πλεμμένος, ό.π., σ. 561.

¹⁶ Zauli-Sajani, T. (1867). *Ο Μάρκος Βότσαρης*. Τραγωδία εις πέντε πράξεις / του Θωμά Ζαούλη Σαϊάννη, μεταφρασθείσα εκ του ιταλικού υπό Γεωργίου Κ. Σφήκα. Εν Ζακύνθω: Τυπογραφείον ο Παρνασσός.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

1.1 Ριζορτζιμέντο

Ο ελληνικός επαναστατικός αγώνας συμπίπτει χρονικά με την εκδήλωση των πρώτων κινημάτων της ιταλικής Παλιγγενεσίας (Risorgimento), γεγονός που οδηγεί στη σταδιακή δημιουργία μιας πολιτικής κουλτούρας που αναδείκνυε την ιδέα της μεσογειακής πολιτισμικής ισοτιμίας και ελληνοϊταλικής αλληλεγγύης και εν τέλει συνέβαλε στη διεθνή προβολή του ιταλικού εθνικού προβλήματος μέσω του παραλληλισμού του status quo των δυο χωρών, με την ταυτόχρονη προβολή του αντίστοιχου ελληνικού και δημοφιλέστερου εκείνη την εποχή προβλήματος στην Ευρώπη¹⁷. Πιο συγκεκριμένα, την άνοιξη του 1821, επιβάλλεται η αυστριακή κυριαρχία και καταλύεται κάθε μορφή ανθρώπινων ελευθεριών, μετά την καταστολή των επαναστατικών κινημάτων στην ιταλική χερσόνησο, τη Νάπολη και την περιφέρεια του Πεδεμόντιου. Η πανομοιότυπη, συλλογική δεινοπάθεια των Ιταλών, που παρέπεμπε σε εκείνη των Ελλήνων, το κοινό αυτό πολιτισμικό τραύμα¹⁸, καταδείκνυε τις συνάψεις μεταξύ Ελλήνων και Ιταλών, δημιουργώντας στους κατοίκους της ιταλικής χερσονήσου ένα αίσθημα κοινότητας και κοινής μοίρας με τον ελληνικό λαό, ο οποίος τελούσε υπό την οθωμανική κυριαρχία. Οι δύο λαοί μοιράζονταν το ίδιες πολιτικές προσδοκίες και το ίδιο όραμα για ελευθερία, γεγονός που οδήγησε μάλιστα πολλούς Ιταλούς να συνδράμουν στον αγώνα των Ελλήνων. Παράλληλα, η Ιερή Συμμαχία, που κατάφερε να καταστείλει τις επαναστάσεις του 1820 και 1821 στην ιταλική χερσόνησο και που σκόπευε να κάνει το ίδιο και με την ελληνική επανάσταση, αποτέλεσε άλλο ένα κοινό σημείο αναφοράς για τους δύο λαούς¹⁹ και παρά το σχίσμα μεταξύ των δύο εκκλησιών και τη διαφορά του δόγματος, η χριστιανική πίστη που μοιράζονταν ο ελληνικός και ο ιταλικός λαός θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ακόμη ένα αίτιο για την εμφάνιση του ιταλικού φιλελληνισμού. Ήταν δηλαδή, σα να μαχόταν ο σταυρός κατά της ημισελήνου, ενώ το γεγονός ότι ο ελληνορωμαϊκός πολιτισμός θεωρήθηκε ως πρόδρομος του

¹⁷ Μπίρταχας, Σ. (2015). «Εκφάνσεις του ιταλικού φιλελληνισμού κατά τη δεκαετία του 1820», εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα.

¹⁸ Δεμερτζής, Ν. & Ρουδομέτωφ, Β. (2011). «Πολιτισμικό τραύμα: μια προβληματική της πολιτισμικής κοινωνιολογίας», *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 28, σσ. 1 – 19.

¹⁹ Λουκάτος, Σ. (1996). *Ο ιταλικός φιλελληνισμός κατά τον αγώνα της ελληνικής ανεξαρτησίας, 1821 – 1831*, Αθήνα, Ελληνική Επιτροπή Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης, Κέντρο Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης.

δυτικοευρωπαϊκού ήταν ένας ακόμη παράγοντας, ώστε ο ιταλικός λαός να εκδηλώσει εμπράκτως την συμπάρασταση του στον ελληνικό, απελευθερωτικό αγώνα.

Ο επαναστατικός ιταλικός φιλελληνισμός έπεται του πνευματικού, ο οποίος πρωτοεμφανίστηκε στην ιταλική χερσόνησο με τους λόγιους, πολλοί εκ των οποίων κατέφυγαν εκεί μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης, το 1453. Τον πνευματικό φιλελληνισμό στην Ιταλία ενδυνάμωσαν τα ελληνικά τυπογραφεία που δημιουργήθηκαν κατόπιν, καθώς και οι ελληνικές εκδόσεις, που άνθισαν. Παράλληλα, ιδρύθηκαν ελληνικά σχολεία και βιβλιοθήκες²⁰, που ισχυροποίησαν περαιτέρω το αίσθημα φιλελληνισμού. Επιπροσθέτως, δημιουργήθηκαν ελληνικές παροικίες στην Ιταλία (όπως για παράδειγμα στην Τεργέστη και τη Βενετία), με αποτέλεσμα τη συμβολή των Ελλήνων στις τοπικές οικονομίες αλλά και στην ενίσχυση του πνευματικού και επαναστατικού ιταλικού φιλελληνισμού²¹. Μάλιστα, οι ελληνικές αυτές κοινότητες ήκμασαν εμπορικά και οικονομικά, αποτελώντας τόπο προώθησης πνευματικών και υλικών αγαθών στην Ευρώπη. Παράλληλα, το Λιβόρνο αποτέλεσε εξέχουσας σημασίας κέντρο εμπορικών και οικονομικών συμφερόντων και σημείο ανταλλαγής εμπορευμάτων αλλά και ιδεών. Εξέχουσα σημασία για τον αγώνα απέκτησε η πόλη της Πίζας, όπου το ομώνυμο πανεπιστήμιο μετατράπηκε σε εστία φιλοξενίας ελλήνων φοιτητών και διανοουμένων. Ο ιταλικός φιλελληνισμός ωστόσο, διέφερε από εκείνον των υπολοίπων ευρωπαϊκών χωρών. Καταρχάς, αφετηρία του ιταλικού φιλελληνισμού στάθηκε η αρχή του 19^{ου} αιώνα, ενώ όταν στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες εκπνέει, ο ιταλικός φιλελληνισμός αναπτύσσεται περαιτέρω. Παράλληλα, η συγγραφή με θέμα την Ελληνική Επανάσταση δεν ήταν για τους Ιταλούς μια τάση, μια μόδα, όπως συνέβαινε σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, αλλά πατριωτική ανάγκη διαμαρτυρίας ενάντια στον δεσποτισμό και την τυραννία. Η Ιταλία διεκδίκησε στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα την εθνική της ταυτότητα. Ήταν μια επίπονη διαδικασία, που διήρκεσε πολλές δεκαετίες μέχρι την απόκτηση της ανεξαρτησίας της στις 17 Μαρτίου 1861 (οπότε και ιδρύθηκε το Βασίλειο της Ιταλίας), που ορίστηκε από τους ιστορικούς ως «Ριζορτζιμέντο», δηλαδή Παλιγγενεσία. Ο ορισμός αυτός έδινε έμφαση στην πολιτιστική και πολιτική αναγέννηση, τη λύτρωση από την υποδούλωση και την ηθική κατάρπτωση²². Η

²⁰ Rosa, A. (1985). Storia della Letteratura Italiana, Firenze, *La Nuova Italia*, pp. 396 – 398.

²¹ Μπίρταχας, ό.π., σσ. 375 – 376.

²² Τσόλκας, Ι. (χ.χ.). *Ο σαρωτικός φιλελληνισμός της Ιταλικής Λογοτεχνίας και η Επανάσταση του 1821*. Ανακτήθηκε 5 Μαΐου 2022, από ιστοσελίδα <https://spotlightpost.com/index.php/afieroma-o-sarotikos-filellnismos/>.

Ελλάδα γίνεται το σημείο συνάντησης στο οποίο συνέκλιναν ιταλοί συγγραφείς αλλά κι όσοι έχουν προσανατολισμό επαναστατικό και εθνικό. Ο Giuseppe Mazzini, ηγέτης του ριζοσπαστικού κινήματος της Ιταλικής Παλιγγενεσίας εμπνεόταν από την Ελλάδα για την άσκηση της εξωτερικής και εθνικής πολιτικής του, ενώ τα πρόσωπα ελλήνων ηρώων, όπως εκείνα των Μπότσαρη, Ρήγα και Κανάρη, κυριαρχούσαν στην ιταλική φιλελληνική δημιουργία ως πρότυπα ανδρείας και αντίστασης. Μάλιστα, η ηρωική έξοδος από το Μεσολόγγι, με τον τραγικό θάνατο του Μάρκου Μπότσαρη αποτέλεσε πηγή έμπνευσης για πολλούς φιλέλληνες δημιουργούς και συγκλόνισε ολόκληρο τον κόσμο²³. Οι ιδεολογικές θέσεις κι οι διαφορετικές πολιτικές αποχρώσεις δε στάθηκαν εμπόδιο στο συλλογικό πνευματικό αγώνα για ανεξαρτησία καθώς πολλοί πολιτικοί και λογοτέχνες ξεκίνησαν να γράφουν για την Ελλάδα ακόμα και πριν την έναρξη της επανάστασης του 1821. Ο Cesare Balbo, ο Vincenzo Gioberti, ο Giovanni Berchet, ο Giosuè Carducci εμπνεύστηκαν από τον ελληνικό απελευθερωτικό αγώνα και συνέθεσαν έργα παρουσιάζοντας πτυχές του αγώνα αυτού, έργα τα οποία με τη σειρά τους αναγνώσθηκαν από ιταλούς με αποτέλεσμα να ενισχύσουν το πνεύμα και τη θέληση για την επίτευξη της ιταλικής ανεξαρτησίας²⁴. Επιπλέον, αξιόλογοι ποιητές, λόγιοι, φιλόσοφοι, πολιτικοί είχαν την ευκαιρία να εκφράζονται μέσα από αυτά που επικοινωνούσαν στα γραπτά τους σε ποικίλα περιοδικά που κυκλοφορούσαν εκείνη την περίοδο. Ένα από τα πιο σημαντικά περιοδικά ήταν αυτό με τίτλο *Ανθολογία*, ένα περιοδικό λογοτεχνικής φύσεως που εκδιδόταν στη Φλωρεντία από τον G. P. Vieusseux (1779 – 1863). Ανάμεσα στις σημαντικότερες φιλελληνικές προσωπικότητες που συνείσφεραν με την πένα τους βρίσκεται ο πρώτος πρέσβης του Ιταλικού Κράτους στην Αθήνα, ο T. Mamiani, παρουσιάζοντας τη δική του οπτική για τον ελληνικό αγώνα μέσα από τα ποιήματά του. Το περιοδικό *Ανθολογία* υποστηρίζει ένθερμα την Ελλάδα και την επικροτεί για τον εθνικό της χαρακτήρα: «...Για τέσσερις αιώνες η Ελλάδα υπέφερε κάτω από ένα βάρβαρο δεσποτισμό... αλλά διατήρησε ακέραιο τον εθνικό της χαρακτήρα. Γλώσσα, ήθη και έθιμα λίγο διαφέρουν από εκείνα που οι Τούρκοι βρήκαν κατακτώντας την»²⁵.

²³ Wilson, G., J. (1869). *The wife and letters of Fitz-Greene Halleck*, D. Appleton, New York, pp. 290 – 305.

²⁴ Τσόλκας, Ι. (2021). *Άγνωστες Ιταλικές σελίδες για τον αγώνα των Ελλήνων για την ανεξαρτησία (1821 – 1832), Η Συμβολή των Ιταλών στην Ελληνική Επανάσταση (1821 – 1832)*, EPTbooks, σσ. 405 – 406.

²⁵ Ceccuti C., «Filioellenismo nel mondo dell'“Antologia” στο *Indipendenza e unità nazionale in Italia ed in Grecia, Convegno di studio Atene*, 2 – 7 Ottobre 1985, Leo S. Olschi editore Firenze MCMLCCCVII, σ. 80.

1.1 Ο θάνατος του Μάρκου Μπότσαρη» από τον Ludovico Lipparini. Πηγή:
<https://www.eefshp.org/thanatos-toy-markoy-mpotsari-ludovico-lipparini-sto-moyseio-filellinismoy/>.

Η παρουσία του Σουλίου στην ιταλική φιλελληνική λογοτεχνία είναι έντονη, όπως αντιστοίχως κι εκείνη του Μεσολογγίου. Οι Σουλιώτες και οι Σουλιώτισσες, υπερήφανοι/ες, ελεύθεροι/ες αγωνιστές/αγωνίστριες, χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτοθυσίας και πατριωτισμού, δίνουν στην ιταλική φιλελληνική λογοτεχνία αφορμή για έμπνευση. Το Σούλι, πεδίο ένδοξης και ηρωικής αυταπάρνησης, αποτέλεσε για τους Ιταλούς λογοτέχνες αστείρευτη πηγή έμπνευσης, αφού τα πρότυπα αντίστασης ενάντια στον τύραννο, δημιούργησαν τις γόνιμες εκείνες συνθήκες για την εξύψωση των ιδανικών και την ανάπτυξη έντονου πατριωτικού συναισθήματος, με αποτέλεσμα η πρώτη μορφή της φιλελληνικής λογοτεχνίας στην Ιταλία να εξελιχθεί σε μάχιμη λογοτεχνία, ικανή να προετοιμάσει το Ιταλικό Risorgimento. Η θυσία των Σουλιωτών έγινε το υπόβαθρο για πολλά έργα της ιταλικής λογοτεχνίας και της ιστοριογραφίας²⁶. Η ιστορία των πολέμων των Σουλιωτών εναντίον του Αλή πασά είναι σημαντική για

²⁶ Τσόλκας, Ι, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, 2004, σ. 231, «Η ελληνική παλιγγενεσία και ο αντίκτυπός της στη λογοτεχνία της Ιταλίας κατά το 19ο αιώνα», <https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/14565?lang=el#page/240/mode/2up> (ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης 27.06.2022) σ. 231.

τους Ιταλούς. Ο Luigi Ciampolini, αυτοεξόριστος στην Κέρκυρα θα συλλέξει υλικό για να γράψει μετέπειτα στη Φλωρεντία το έργο *Le Guerre dei Sullioti contro Ali Bascià di Janina. Commentario di Luigi Ciampolini* (1827). Στο φημισμένο περιοδικό «Ανθολογία» της Φλωρεντίας ασκείται κριτική του έργου του Ciampolini, ενώ δημιουργείται το ερώτημα: «Η ιστορία των πολέμων του Σουλίου δεν είναι το προοίμιο της παλιγγενεσίας της Ελλάδας;»²⁷. Ερώτημα μάλλον ρητορικό, αφού έδινε την απάντηση πως «[...] Οι βάρβαροι δεν φοβόντουσαν τους άλλους Έλληνες παρά τους Σουλιώτες. Γιατί δεν γνώριζαν άλλους Έλληνες που για πέντε γενιές ήταν σκληραγωγημένοι να πολεμάνε για την ανεξαρτησία τους [...]»²⁸.

Στις ιταλικές τραγωδίες που αναφέρονται στο Σούλι και τους αγωνιστές του, εκτός του Μάρκου Μπότσαρη ιδιαίτερη μνεία γίνεται και στον Λάμπρο Τζαβέλα. Στην τραγωδία του γνωστού φιλέλληνα γιατρού Pierviviano Zecchini, *Lambro Zavella*, που εκδόθηκε στο San Vito το 1846, γίνεται αφιέρωση στον φημισμένο ζωγράφο Lodovico Lipparini. Συγκεκριμένα, στον εμβληματικό πίνακα του με τίτλο «Ένας Σουλιώτης σκέφτεται» ο σουλιώτης πολεμιστής ταυτίζεται με τον έλληνα, ηρωικό πολεμιστή που γίνεται σύμβολο των αγώνων στα βουνά του Σουλίου που προανήγγειλαν την ελληνική επανάσταση του 1821. Το 1842 μάλιστα, ο Lipparini εξέθεσε στην *Royal Academy of London* τον πίνακα με τον τίτλο στα αγγλικά: “A Greek Warrior pondering over the wrongs and desolation of his country”. Η επιτυχία του πίνακα ήταν μεγάλη, καθώς απεικόνιζε ζωνρά την ηρωική δύναμη της σύλληψης, ενώ το τοπίο που ξεπηδά μέσα από τα ερείπια αποτελεί συμβολική αναφορά στη μεγαλοσύνη ενός ένδοξου παρελθόντος²⁹. Στην τραγωδία (1792) ο Zecchini παρουσιάζει τον πόλεμο των Σουλιωτών εναντίον του Αλή πασά των Ιωαννίνων. Παρουσιάζει έναν κατάλογο αρχηγών από τις φάρες των Σουλιωτών και πρωταγωνιστές τον Λάμπρο Τζαβέλα, τη σύζυγό του, Μόσχω, τον Φώτο, γιο του Τζαβέλα, τον Αλή πασά, τον Δημήτρη Παλαιόπουλο, σύμβουλο του Αλή, τον ιερέα Σαμουήλ. Αποδίδει μάλιστα την εξωτερική τους εμφάνιση με αναλυτικό τρόπο, στην

²⁷ Rivista letteraria, «Le guerre dei Sullioti contro Ali bascià di Janina commentario di Luigi Ciampolini, Firenze, Ronchi e C. 1827 in Antologia, Φλωρεντία, τ. LXXIV (Φεβρουάριος 1827), σ. 119. «Ma la storia delle guerre di Sulli, può domandarsi, non è forse il naturale proemio di quella del risorgimento della Grecia?».

²⁸ Στο ίδιο, 119. «I barbari ancora non temevano altri greci che gli abitatori di Sulli. Essi anzi non conoscevano greci che sotto il nome di Sullioti, i quali, lda cinque generazioni essendo avvezzi a combattere per la propria indipendenza».

²⁹ Spetsieri Beschi, C. (1986). «Ludovico Lipparini Un Sulliotto che riflette sulla desolazione della patria» στο C. Spetsieri Beschi – E. Lucarelli (επιμ.), *Risorgimento Greco e Filellenismo Italiano*, Ρώμη, Edizioni del Sole, σ. 293.

αρχή της τραγωδίας. Ο Zecchini δηλώνει προς τον αναγνώστη πως είναι αφοσιωμένος στην ιστορία (των Σουλιωτών του 1792):

*Όπου έφτασα στον προκαθορισμένο σκοπό, που ήταν να αφυπνίσω και να κρατώ πάντα ζωντανά στον λαό μέσω μιας δραματικής υπόθεσης εκείνα τα συναισθήματα και τα ζητήματα που υπηρετούν όχι μόνο την αξιοπρέπεια αλλά και την ευημερία και τη μεγαλοσύνη του*³⁰.

Το Σούλι αποτέλεσε έναν από τους ηρωικούς τόπους θυσίας, τον οποίο η ιταλική διάνοηση επέλεξε για να εκθέσει τα ιδανικά της πατριωτικής ποίησης. Ο ποιητής και λόγιος Luigi Mercantini (1821 – 1872), συνθέτης του ύμνου των Γκαριμπαλντίνων «Αποκαλύπτονται οι τάφοι, εγείρονται οι νεκροί – Si scopron le tombe, si levano i morti» («Άσμα Ιταλικό – Canzone italiana» -1859), ο οποίος βρήκε καταφύγιο στα Επτάνησα έως το 1852 εξαιτίας της αναγκαστικής εξορίας του μετά τα κινήματα του 1848-49, στην έκδοση Canti (1850, Ζάκυνθος) αφιερώνει τα ποιήματα του στους νέους του Ιονίου (Alla Gioventù Jonia), στέλνοντας τους χαιρετισμό φιλίας και αδελφοσύνης: «Οι Ιταλοί νέοι ανάμεσα σε πολλούς εσωτερικούς εχθρούς και προδότες σήκωσαν την τρικολόρε. Και αν αυτοί δεν έχουν Γερμανούς (Παλαιών Πατρών Γερμανός) και Αθανάσιους (Διάκος) έχουν νέους που ήξεραν να πεθαίνουν σαν καλοί Σουλιώτες...»³¹. Την περίοδο μάλιστα, της εξορίας του στα Επτάνησα απευθυνόμενος «στις νέες γυναίκες της Ιταλίας – Alle giovani donne italiane» ο ποιητής δίνει παραδείγματα της γενναιότητας των γυναικών του Σουλίου:

*Δόξα στις δυνατές γυναίκες του Σουλίου! Τα στήθη των βαρβάρων επιθυμούσαν διακαώς την αγκαλιά τους ενώ το αιμοβόρο ξίφος έκοβε τους λαιμούς των αγαπημένων τους. Μα αυτές τσακίστηκαν στα βάθη της θάλασσας και μέσα ακόμα και σε πηγάδια, παρά να βρεθούν στο έλεος του bárβαρου και να γίνουν το λιβάδι στους πόθους τους. Δόξα στις γυναίκες του Σουλίου*³²!

Το Σούλι και οι αγώνες του για την ελευθερία αναφέρονται επίσης και από τον νομπελίστα ποιητή Giosuè Carducci (1835 – 1907), ο οποίος εκθειάζει με τη σειρά του τη γυναικεία ηρωική παρουσία και τη μη υπόδουλη, ανυπότακτη καρδιά των

³⁰ L. Tonini Florio, «Pierviviano Zecchini, Lambro Zavella Capitano di Sulli» στο C. Spetsieri Beschi – E. Lucarelli (επιμ.), Risor-gimento Greco e Filellenismo Italiano, Ρώμη, Edizioni del Sole, 1986, σ. 331, “onde raggiungere lo scopo prefissomi, è ch’era dirisvegliare e di tenere sempre vivi nel popolo mediante un’azione drammatica que’ sentimenti e que’ propositi che servono non meno alla sua dignità che alla sua prosperità e grandezza”.

³¹ Mercantini, L. (1885). Canti, Μιλάνο, Oreste Ferraio, σ. 8.

³² Mercantini, L. «Alle giovani donne italiane. Parole di un Esule» στο Ricordo dell’inaugurazione della lapide a L. Mercantini in Ripatransone il 20 settembre 1895, Άσκολι Πιτσένο, Cesari, 1895, σ. 23 “Le montagne della Grecia mi stanno innanzi agli occhi e il più bel canto ch’ io odo venire da quelle cime è questo: «Gloria alle donne forti di Suli! I petti dei barbari anelavano al loro amplesso mentre l’empio ferro segava le gole dei loro amanti. Ma essi si precipitarono nel fondo del mare e persino dentro i pozzi, anziché venire in potestà del barbaro e farsi pascolo alle sue libidini! Gloria alle donne di Suli!»”.

Σουλιωτών: «Μα εσύ, Λουίζα, την εύστροφη/ Έμπνευση του Σουλίου στα βουνά/
Στείλε, όπου πιο παγερές/ Ψιθυρίζουν οι αύρες και οι πηγές,/ Για να ανακουφίσει τα
ελεύθερα στήθη/ Ύμνος πουλιών και βάλσαμο λουλουδιών,/ Και ύμνησε την
πανέμορφη/ Νύφη των ηρωικών αδελφών Τζαβέλα/ Που με το ένα χέρι σφίγγει/ Το
παιδί στο μαστό,/ Και με το άλλο κεραυνοβολεί/ Τον πιεστικό εχθρό και τους
φρικαλέους πασάδες»³³. Παράλληλα, μία ανέκδοτη προφορική ιστορία, που
τιτλοφορείται «Το φιλί του Μάρκου» αποδεικνύει ακριβώς το ίδιο, την επιθυμία
δηλαδή των αγωνιστών να πεθάνουν ένδοξα. Ο Βλαχογιάννης μας παραθέτει την δική
του εκδοχή³⁴: «Στον πόλεμο του Κεφαλόβρυσου, όπου σκοτώθηκε ο Μάρκος
Μπότσαρης, είχε στείλει κι ο Καραϊσκάκης ένα μικρό σώμα, αυτός όμως δεν έλαβε
μέρος, γιατί ήταν άρρωστος στο μοναστήρι του Προυσού. Αφού σκοτώθηκε ο
Μάρκος, οι Σουλιώτες φέρανε το λείψανό του και το ξάπλωσαν εμπρός στο νάρθηκα
της εκκλησίας του μοναστηριού. Σηκώθηκε τότε ο Καραϊσκάκης από το κρεβάτι και
πήγε σέρνοντας και φίλησε με δάκρυα το νεκρό του Μάρκου· κι είπε· - Άμποτε, ήρωα
Μάρκο, κ' εγώ από τέτοιο θάνατο να πάω... Και πήγε αληθινά όπως ευχήθηκε ο
ήρωας. Αυτόν το θάνατο εύχονταν όλοι οι γενναίοι εκείνον τον καιρό, να παν από
βόλι».

Δάκρυα χύθηκαν για τον θάνατο του Μάρκου Μπότσαρη, όπως προκύπτει
από το σχετικό τραγούδι στη συλλογή του Ζαμπέλιου (1852)³⁵: «-Τ' είναι τούτα τα
κλάμματα, κι' αυτά τα μυρολόγια [...]; -Τούτα τα κλάμματα ρωτάς, κι' αυτά τα
μυρολόγια; Γι' αυτόν τον Μάρκο γίνονται τον ελευθερωτή μας». Ο Μπότσαρης
σκοτώθηκε στη μάχη στο Κεφαλόβρυσο Καρπενησίου (8-9 Αυγούστου 1823),
πολεμώντας μαζί με τον Κίτσο Τζαβέλα και άλλους 450 Σουλιώτες. Αν και
τραυματίστηκε ελαφριά, συνέχισε να πολεμά μέχρι που μια εχθρική σφαίρα τον
έπληξε στο μάτι. Οι Σουλιώτες μετέφεραν τη σορό του στο Μεσολόγγι όπου και
τελέστηκε η ταφή. Στο τραγούδι, μόλις μαθαίνουν τα νέα, οι Έλληνες «όλοι στα
μαύρα εμπήκανε, τα μελανά εφορέσαν». Ένας ανδρικός χαρακτήρας, ο Κίτσος

³³ Carducci, G. «Alla Louisa Grace Bartolini», στο Poesie di G. Carducci 1850 – 1900, Μπολόνια, N. Zanichelli, 1906, pp. 290-291. “[...] Ma tu, Eloisa, l’agile/ Estro di Suli a i monti/ Invia, dove più gelide/ Mormoran l’aure e i fonti,/ E molce i petti liberi/ Canto d’augelli e balsamo di fior;/ E dinne la bellissima/ Sposa d’ eroi Zavella,/ Che pur con l’una stringesi/ Il nato a la mammella,/ Con l’altra mano fulmina/ L’oste premente e gli orridi bassà”.

³⁴ Βλαχογιάννης, Ι. (1927). Τα Ανέκδοτα του Καραϊσκάκη και του Κολοκοτρώνη. Ανέκδοτα – γνωμικά – περίεργα, Εν Αθήναις, 1922· του ίδιου, Ιστορική Ανθολογία. Ανέκδοτα – Γνωμικά – Περίεργα – Αστεία εκ του βίου διάσημων Ελλήνων 1820-1864, Αθήναι, σσ. 7-8.

³⁵ Σπυρίδων Ζαμπέλιος, Άσματα δημοτικά της Ελλάδος, Κέρκυρα, Τυπογραφείον «Ερμής», 1852, σ. 52, αρ. 57.

Τζαβέλλας, προσπαθεί να παρηγορήσει τους Σουλιώτες: «Παιδιά μου μην πικραίνεστε και μας πλακώση αρρώστια. Έτσι τόχει η πατρίδα μας, έτσι το Σούλι τόχει, από τουφέκι, και σπαθί κανείς να μη γλυτώση. Καθώς κ' οι πατεράδες μας, έτσι κ' εμείς να πάμε!»³⁶.

Πέρα από το πολυσυζητημένο Σούλι, αξίζει να αναφερθούμε και σε μια άλλη πολύ σημαντική περιοχή της ελληνικής επανάστασης η οποία απασχόλησε πολύ τους φιλέλληνες δίνοντας τους το κίνητρο να γράψουν για αυτήν. Η πόλη αυτή δεν είναι άλλη από την Πάργα, πόλη που πουλήθηκε στον Αλή-Πασά το 1819 γεγονός το οποίο έδωσε το ερέθισμα στον Ανδρέα Μουστοξύδη και στο φερόμενο ως «εθνικό ποιητή» της Ιταλίας Ugo Foscolo να εκφράσουν τις απόψεις του μέσω της γραφής τους. Ο μεν πρώτος εξέφρασε τη θέση του γράφοντας στο Παρίσι το 1820 το *Exposé des faits qui ont précédé et suivi la cession de Parga*, ο δε δεύτερος βρισκόμενος εξόριστος στο Λονδίνο τον Οκτώβριο του 1819, κάνει πολιτικές και ιστορικές αναφορές μέσα από το άρθρο του με τίτλο *On Parga* στην εφημερίδα «Edinburgh Review» και το έργο του *Narrative of events illustrating the vicissitudes and the cession of Parga* (1819 – 1820), του οποίου τυπώθηκε μονάχα ένα μέρος³⁷. «...Οι φτωχοί κάτοικοι της Πάργας αντί να λυγίσουν έδωσαν μόλις τώρα στην Ευρώπη το μεγαλύτερο παράδειγμα της μετανάστευσης και της καύσης των οστών των προγόνων τους», αναφέρει ο Luigi Porro Lambertenghi (1780 – 1860) στο τελευταίο τεύχος του περιοδικού *Il Conciliatore* τον Οκτώβριο του 1819³⁸. Ο Giacomo Leopardi εξυμνεί την Ελλάδα με τα καλύτερα λόγια καθώς τη θεωρεί εκπρόσωπο των τεχνών και των γραμμάτων υπενθυμίζοντας της πως εκ των αρχαιοτάτων χρόνων κατάφερνε να νικά τους βαρβάρους επομένως θα τα καταφέρει και στην περίπτωση των Τούρκων³⁹. Οι υποδουλωμένοι Έλληνες παραμένουν ενωμένοι και πορεύονται πλημμυρισμένοι από το συναίσθημα της αγάπης για την πατρίδα τους με στόχο την απελευθέρωση της πατρίδας τους⁴⁰. Ο Malpica δημοσιεύει το 1836 το ποιητικό έργο με τίτλο *L'orfana di Parga* το οποίο ανήκει στη σειρά *Canti Ellenici – Ελληνικά Άσματα* και φέρει

³⁶ Βλ. και την αναδημοσίευσή του, με ελάχιστες γλωσσικές διαφοροποιήσεις, στο: A. Passow Τραγούδια Ρωμαίικα - *Popularia carmina Graeciae recentioris*, Λειψία, Teubner, 1860, σ. 186.

³⁷ Τσόλκας, Ι., (2021), *Άγνωστες Ιταλικές σελίδες για τον αγώνα των Ελλήνων για την ανεξαρτησία (1821 – 1832), Η Συμβολή των Ιταλών στην Ελληνική Επανάσταση (1821 – 1832)*, EPTbooks, σσ. 405 – 406.

³⁸ Lambertenghi – Porro, L., *Il Conciliatore*, N. 118., Domenica 17 Ottobre 1819. “Sotto ai quali i poveri abitanti di Parga, piuttosto che curvarsi hanno testè dato all’Europa l’esempio forte di emigrare e bruciare le ossa de’ loro padri.

³⁹ Leopardi, G. (1906). «Canzone sulla Grecia» στο *Scritti vari inediti dalle carte napoletane*, Le Monnier, Firenze, p. 54.

⁴⁰ Leopardi, G. (2001). *Zibaldone*, Newton, Roma, σ. 356.

υπέρτιτλο *Valore e Costanza* – Κύρος & Σταθερότητα. Η συγκεκριμένη σειρά αποτελείται από έντεκα άσματα, όλα εμπνευσμένα από την ελληνική επανάσταση, και σαφώς από αυτά δεν απουσιάζει το τιμώμενο πρόσωπο της παρούσης εργασίας, η πολύ διαδεδομένη μορφή του ήρωα του Σουλίου, σε ένα έργο με τίτλο *Marco Bozzari*⁴¹.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο

2.1 Μάρκος Μπότσαρης: Βιογραφικό σχεδιάσμα

Ο Μάρκος Μπότσαρης (1790 – 1823), ο αετός του Σουλίου⁴², ήταν οπλαρχηγός της Ελληνικής Επανάστασης του 1821, καπετάνιος των Σουλιωτών, από τους ενδοξότερους αγωνιστές και επιφανέστερους άνδρες του ιερού αγώνα. Σκοτώθηκε το 1823 κοντά στο Καρπενήσι, εμπνέοντας λογοτέχνες, ζωγράφους και ποιητές και ενισχύοντας παράλληλα το φιλελληνικό κίνημα. Αποτέλεσε ηγετική προσωπικότητα της Ελληνικής Επανάστασης, είχε σπάνιο στρατηγικό μυαλό, ήταν μετριόφρων, πειθαρχικός, θαυμαζόταν από όλους για τη γενναιότητά του και τις ηθικές αρετές του αλλά κυρίως για τον αγνό πατριωτισμό του. Ανήκε σε μια από τις ισχυρότερες και πολυπληθέστερες σουλιώτικες οικογένειες, καθώς ήταν γιος του Κίτσου Μπότσαρη και της Χρυσούλας Παπαζώτου Γιώτη. Οι Μποτσαραίοι ήταν γνωστοί από τον 15^ο αιώνα, από την εποχή του Γεωργίου Καστριώτη (Σκεντέρμπεη). Έγινε όμως, πιο γνωστή ως μία από τις οικογένειες που ίδρυσαν τη Σουλιώτικη Ομοσπονδία, που δοξάστηκε κατά τους πολέμους εναντίον των Τουρκαλβανών. Πιο ξακουστός από τους Μποτσαραίους ήταν ο Μάρκος⁴³. Σημαία του ήταν ο Άγιος Γεώργιος πάνω στο άλογο του με την επιγραφή «Ελευθερία – Πατρίς – Θρησκεία»⁴⁴.

⁴¹ Malpica, C. (1842). “Canti Ellenici”, στο *Religione, gloria e amore*, vol. II, Tip. Rafaele, Trombetta, Napoli, σσ. 48 – 81.

⁴² Λάμπας, Τ. (1980). *Ο αετός του Σουλίου: μυθιστορηματική βιογραφία του Μπότσαρη*. Ατλαντίς, Αθήνα.

⁴³ Μηχιώτης, Θ., Χ. (1967). *Θησαυρός Γνώσεων*. Τόμος τέταρτος, Αθήνα.

⁴⁴ <https://en-academic.com/dic.nsf/enwiki/870145>.

1.2 Η σημαία του Μάρκου Μπότσαρη. Πηγή: <https://en-academic.com/dic.nsf/enwiki/870145>.

Το 1806, μετά τη φονική επίθεση του Αλή πασά, ο Μάρκος μαζί με τον πατέρα του και άλλους Σουλιώτες κατέφυγαν στην Κέρκυρα, όπου υπηρέτησε στον γαλλικό στρατό ως υπαξιωματικός. Μετά την ήττα των Γάλλων από τους Άγγλους (1811) στη Λευκάδα, επέστρεψε στην Ήπειρο, όπου δολοφονήθηκε ο πατέρας του, κατ' εντολή του Αλή Πασά, το 1813. Μετά τη δολοφονία του πατέρα του, ο Μάρκος έγινε αρχηγός της οικογένειας των Μποτσαραίων και τον Ιούλιο του 1820, όταν ο Σουλτάνος κήρυξε τον Αλή πασά αποστάτη και κινήθηκε εναντίον του, ο Μπότσαρης μαζί με άλλους Σουλιώτες διαπραγματεύτηκαν μαζί του να τον στηρίξουν εναντίον του Σουλτάνου, με τον όρο όμως, να τους επιτρέψει να επιστρέψουν στον τόπο τους, το Σούλι. Αφού εξασφάλισαν αυτήν την επιβεβαίωση, ο Μπότσαρης, επικεφαλής 300-350 ανδρών, εμφανίστηκε επί του όρους Σατοβέτζας, απέναντι από το σουλτανικό στρατόπεδο και επιτέθηκε εναντίον των Τούρκων (5 Δεκεμβρίου 1820), καταλαμβάνοντας το φρούριο των Βαριάδων. Κατόπιν κατέλαβαν τα Πέντε Πηγάδια, τη Ραγίστα και την Πλάκα (17 Ιουλίου 1821) και μάλιστα στοίχησαν στους Οθωμανούς πάνω από 200 νεκρούς⁴⁵. Στη συνέχεια κατέλαβαν όλη την περιοχή του Σουλίου.

Τον Οκτώβριο του 1822, με τη βοήθεια του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, προήχθη σε αρχιστράτηγο της Δυτικής Στερεάς Ελλάδας. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με την υπ' αριθ. 2099/21.10.1822 απόφαση της Προσωρινής Διοίκησης της Ελλάδος, ορίστηκε αρχιστράτηγος της Δ. Ελλάδος «όχι μόνον 'ως 'έμπειρος εις τά του πολέμου καί πασιγνώστως γενναῖος, 'αλλά καί 'ως 'απολαμβάνων 'υπολήψεως

⁴⁵ Περραιβός, Χ. (1857). «Ιστορία του Σουλίου και της Πάργας», Αθήνα.

τῆς ἡγεσίας»⁴⁶. Επειδή όμως, οι άλλοι οπλαρχηγοί δυσαρεστήθηκαν, ο Μπότσαρης έσκιζε το χαρτί της προαγωγής του λέγοντας: «*Όποιος είναι άξιος παίρνει το χαρτί με το σπαθί του μπροστά στον εχθρό*». Αυτή η μεγαλοπρεπής πράξη του αποδείκνυε την ανιδιοτέλειά του και την αγάπη για την πατρίδα⁴⁷.

Κατόπιν, με 350 Σουλιώτες, κατευθύνθηκε προς το Καρπενήσι, όπου με 4.000 άνδρες και αρχηγό τον Τζελαλεδίν Μπέη, είχε στρατοπεδεύσει κοντά στο Κεφαλόβρυσο ο Μπουσταή Πασά. Ο Μπότσαρης σχεδίασε αιφνιδιαστική νυχτερινή επίθεση στο Κεφαλόβρυσο (9 Αυγούστου 1823) κι επιχείρησε μάλιστα να αιχμαλωτίσει τον Τζελαλεδίν. Στην προσπάθειά του αυτή σήκωσε το κεφάλι του για να δει στο εσωτερικό του στρατοπέδου, που κοιμόντουσαν οι Τούρκοι. Μια σφαίρα όμως, Τουρκαλβανού τον χτύπησε στο μέτωπο και τον άφησε νεκρό, σε ηλικία 33 ετών. Οι Σουλιώτες βλέποντας τον αρχηγό τους νεκρό, αν και νικούσαν, διέκοψαν τον αγώνα για να παραλάβουν το νεκρό σώμα του κι έτσι δόθηκε η ευκαιρία στο Μουσταή να τραπεί σε φυγή, αφήνοντας στο πεδίο της μάχης 1000 νεκρούς και πολλά λάφυρα⁴⁸.

Ο θάνατος του Μάρκου Μπότσαρη αποτέλεσε μεγάλο πλήγμα για την Ελληνική Επανάσταση και συγκλόνισε τον ελληνισμό, καθώς και την ευρωπαϊκή κοινή γνώμη ενισχύοντας το φιλελληνικό κίνημα. Η ηρωική δράση του σουλιώτη οπλαρχηγού ενέπνευσε ανθρώπους των γραμμάτων και των τεχνών και το όνομά του έγινε συνώνυμο της ανδρείας και της θυσίας για την πατρίδα⁴⁹. Ιστορικοί αναφέρουν πως τότε ο Μπότσαρης είπε πριν ξεψυχήσει: «Αδέλφια, με βάρεσαν». Οι σύντροφοί του λυπημένοι, παρέλαβαν το σώμα του ηρωικού οπλαρχηγού τους και το έθαψαν στο Μεσολόγγι με μεγάλες τιμές. Μεταφέροντας το σώμα του Μπότσαρη προς το Μεσολόγγι, σταμάτησαν για λίγο στο νάρθηκα της Μονής Προυσσού, όπου βρισκόταν ο Γεώργιος Καραϊσκάκης κατάκοιτος. Αυτός τον ασπάστηκε λέγοντας «Άμποτε ήρωα Μάρκο, κι' εγώ από τέτοιο θάνατο να πάω»⁵⁰. Την ακριβέστερη περιγραφή της κηδείας του Μπότσαρη δίνει ο Rouqueville. Ο λαός του Μεσολογγίου σύσσωμος είχε βγει από την πόλη για να υποδεχθεί το νεκρό. Η κηδεία ξεκίνησε από το οίκημα του Επάρχου Κωνσταντίνου Μεταξά, για να δείξουν ότι τον κηδεύει το

⁴⁶ Λαμπρόπουλος, Β. (2003). *Μεσολόγγι - Η Ιερή Πόλη Μήτρα της Ελλάδας*, εκδ. Βασδέκης, Αθήνα, σ. 178.

⁴⁷ Στρατιωτική Ιστορία. (2008), Τεύχος 138, εκδ. Γκοβόστη, Αθήνα, σ. 16.

⁴⁸ Υδρία. (1979). Τόμος όγδοος, *Εταιρεία Ελληνικών Εκδόσεων*, Αθήνα.

⁴⁹ Ψιμούλη, Β. (2010). *Μάρκος Μπότσαρης*, Ιστορική Βιβλιοθήκη: Οι ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας, Αθήνα.

⁵⁰ Βλαχογιάννη, Ι. (1922). *Τα ανέκδοτα του Καραϊσκάκη και του Κολοκοτρώνη*. Αθήνα, σ. 8.

Ἔθνος⁵¹. Μπροστά στη νεκρώσιμη πομπή προχωρούσε ο έπαρχος Κωνσταντίνος Μεταξάς⁵², ενώ οι συμπολεμιστές του Μπότσαρη τον κρατούσαν στον ώμο τους σκεπασμένο με γαλάζια χλαμύδα. Ακολουθούσαν οι αιχμάλωτοι Τούρκοι από τη μάχη στο Κεφαλόβρυσο, τα άλογα των πασάδων και των μπέηδων, 8.000 αιγοπρόβατα, περισσότερα από 1.000 άλογα και μουλάρια, που ήταν φορτωμένα με 3.200 όπλα, 700 ζευγάρια πιστόλια και μέρος του θησαυρού του Οθωμανικού στρατού⁵³, ενώ ο δρόμος μέχρι την εκκλησία ήταν σπαρμένος με δάφνες και άνθη⁵⁴. Οι καμπάνες χτυπούσαν, τα κανόνια βροντούσαν από το Αιτωλικό μέχρι το Βασιλάδι, ενώ καπεταναίοι και στρατιώτες, φέροντες το έμβλημα του πένθους, ακολουθούσαν τον νεκρό⁵⁵. Ο Μητροπολίτης Ἄρτης, Αιτωλίας και Ναυπάκτου, Πορφύριος, επίσκοποι, κληρικοί και διακόντοι, έφεραν θυμιατήρια και έψαλλαν. Μετά το πέρας της νεκρώσιμης ακολουθίας, ο Μητροπολίτης εκφώνησε λόγο, κλείνοντας ως εξής:

Ἡ Ἑλλάς ἅπασα ἀνεγνώριζεν ἐν τῷ Μάρκῳ Μπότσαρη, αἴτιον ἤδη τῆς θλίψεώς της, δεύτερον Λεωνίδα! Υιοθετεῖ τὴν οἰκογένειάν του, τοιαύτη εἶναι ἡ τιμὴ τῶν ὑπηρεσιῶν του ἡ ἀναπαύσου ἐν τοῖς κόλποις τοῦ Ὑψίστου, ψυχὴ γενναία, γαῖαν ἔχοις ἑλαφράν, ἀετὲ τοῦ Σουλίου! Χαῖρε, Μπότσαρη, χαῖρε, χαῖρε⁵⁶!

Για τον θάνατο του Μπότσαρη γράφηκαν πολλά ποιήματα και δημοτικά τραγούδια, ενώ φιλοτεχνήθηκαν και πίνακες ζωγραφικής, όπως «ο θάνατος του Μάρκου Μπότσαρη» από τον Ludovico Lipparini. Επιπλέον, ο Πέτερ Φον Ες συμπεριλαμβάνει στη συλλογή του με λιθογραφίες από την Ελληνική Επανάσταση το θάνατο του ήρωα του Σουλίου⁵⁷. Ο Γάλλος ζωγράφος Eugène Delacroix αποτυπώνει σε έναν εμβληματικό καμβά τη στιγμή που ο Μπότσαρης αιφνιδιάζει το τουρκικό στρατόπεδο και εν συνεχεία πέφτει χτυπημένος από το μοιραίο χτύπημα. Το έργο αυτό βρίσκεται στην Ισπανία κοσμώντας το μουσείο του Τολέδου⁵⁸. Ο ιταλός ζωγράφος Filippo Marsigli τιμά τον Σουλιώτη οπλαρχηγό μέσα από μια

⁵¹ Παπαθανασόπουλος, Η. (1974). «Ο θάνατος και η κηδεία του Μάρκου Μπότσαρη». Ιστορία Εικονογραφημένη, τχ. 69, σ. 107.

⁵² Rouqueville, F., C., H. (1891). *Ιστορία της Ελληνικής επαναστάσεως ήτοι η Αναγέννησις της Ελλάδος*. Τυπογραφείον Αναστασίου Ν. Τρίμη, τόμος Δ', Αθήνα, σ. 246.

⁵³ Γούδας, Α. (1876). *Βίοι Παράλληλοι, Ἡρώες της ξηράς*. Εν Αθήναις, Τ. 8, σ. 71.

⁵⁴ Rouqueville, ό.π., σ. 247.

⁵⁵ Γιακουμή, Γ., Γιακουμή, Π. & Κατσένη, Ν. (1976). Μεσολόγγι. εκδ. Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα, σ. 59.

⁵⁶ Rouqueville, ό.π., σ. 248.

⁵⁷ Hess Peter Von, (1978). Πάνθεον Ηρώων του '21. Λεύκωμα 40 λιθογραφιών και εξηγήσεων στα Ελληνικά, Γαλλικά, Γερμανικά και Αγγλικά. Έκδ. Βιβλιοφιλία, Αθήνα.

⁵⁸ Toledo Museum of Art. (Διαθέσιμο στο: <http://emuseum.toledomuseum.org/objects/55718>).

ελαιογραφία, η οποία θαυμάζεται από τους επισκέπτες του Μουσείου Μπενάκη⁵⁹. Στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο Αθηνών, σε συλλογές που αφορούν την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης, το κοινό έχει τη δυνατότητα να θαυμάσει δύο έργα αξιόλογων καλλιτεχνών. Τη μελανογραφία (σέπια) που απεικονίζει τον θάνατο του Μπότσαρη, έργο που ανήκει στον έλληνα ζωγράφο, λιθογράφο και σχεδιαστή Αθανάσιο Ιατρίδη⁶⁰. Επιπλέον, μπορεί να δει το πορτραίτο του Μπότσαρη, που ξεχωρίζει στο λεύκωμα του ιταλού ζωγράφου και χαλκογράφου Giovanni Boggi με τα 24 πορτραίτα Ελλήνων και Οθωμανών αξιωματούχων της περιόδου της Ελληνικής Επανάστασης με τίτλο «Collection de portraits des personnages Turcs and Grecs les plus recommandés soit par leur cruauté soit par leur bravoure dans la guerre actuelle de la Grèce»⁶¹. Ο Διονύσιος Τσόκος σε ένα έργο (με λάδι σε μουσαμά) αναπαριστά, όπως άλλωστε οι περισσότεροι ζωγράφοι, τον θάνατο του εθνικού ήρωα⁶². Με την ίδια θεματική ασχολήθηκε κι ο Βοημιανός καλλιτέχνης Georg Emanuel Oriz, ο οποίος συγκεκριμένα αναπαριστά τη μεταφορά του ετοιμοθάνατου ήρωα στους ώμους των συμπολεμιστών του⁶³. Αξίζει να αναφερθούν ακόμη δύο καλλιτέχνες που αποτύπωσαν και αυτοί με τη σειρά τους το τιμώμενο ρόσωπο αυτής της διπλωματικής, τον έλληνα ζωγράφο της λαϊκής ρωμοσύνης, Θεόφιλο και τον γάλλο ζωγράφο και γλύπτη Jean – Léon Gérôme. Πέρα από τα έργα ζωγραφικής, στα οποία γίνεται μνεία στον Μπότσαρη, στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο υπάρχουν δυο αντικείμενα που σχετίζονται με τον ήρωα, το πρώτο αντικείμενο είναι ένα αναμνηστικό μετάλλιο, που απεικονίζει το Μάρκο Μπότσαρη και αποτελεί έργο του Lange Konrad⁶⁴ και το δεύτερο, το βόλι που τραυμάτισε θανάσιμα τον αγωνιστή καθώς και μέρος από το ματωμένο κεφαλόδεσμο του⁶⁵.

⁵⁹ Μουσείο Μπενάκη. (Διαθέσιμο στο: https://www.benaki.org/index.php?option=com_collectionitems&view=collectionitem&id=108768&Itemid=0&lang=el).

⁶⁰ Εθνικό Ιστορικό Μουσείο. (Διαθέσιμο στο: <https://nhmuseum.gr/tmimata/mesa-stis-sylloges-tou-mouseiou/item/1319-othanatostoumarkoumpotsarimelanografiatouathanasiouiatridiodissos1824>).

⁶¹ Εθνικό Ιστορικό Μουσείο. (Διαθέσιμο στο: <https://nhmuseum.gr/tmimata/mesa-stis-sylloges-tou-mouseiou/item/3201-markosmpotsarislithografiatougiovaniiboggiapotoleukomame24portraitsaellinonkaiothomanonaxiomatouchnonpouedrasankatatinellinikipanastasimetitlocollectiondepo>).

⁶² Εθνική Πινακοθήκη, Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτσου, Ίδρυμα Ευριπύδη Κουτλίδη. (Διαθέσιμο στο: <https://www.nationalgallery.gr/el/sulloges/collection/sulloges/o-thanatos-tou-markou-mpotsari-2.html>).

⁶³ <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:MarkosBotzaris.jpg>

⁶⁴ Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης και Ηλεκτρονικού Περιεχομένου. (Διαθέσιμο στο: <https://www.searchculture.gr/aggregator/edm/EIM/000042-353222>).

⁶⁵ Γιώτης, Γ. Εθνικό Ιστορικό Μουσείο. (Διαθέσιμο στο: https://www.academia.edu/5859225/%CE%95%CE%B8%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CF%8C_%CE%99%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%81%CE%B9%CE%BA%CF%8C_%CE%9C%CE%BF%CF%85%CF%83%CE%B5%CE%AF%CE%BF).

Ο Μάρκος Μπότσαρης έμεινε στην ιστορία για τον πατριωτισμό του και τη σημαντική συμβολή του στον αγώνα για την ανεξαρτησία των Ελλήνων και δίκαια θεωρείται μεγάλος εθνικός ήρωας. Πολλοί φιλέλληνες που επισκέφθηκαν την Ελλάδα, θαύμασαν την ανδρεία του, ενώ πολλοί ποιητές έγραψαν ποιήματα γι' αυτόν. Ο Φιτς-Γκριν Χάλλικ, Αμερικανός ποιητής, έγραψε ένα ποίημα με τίτλο *Marco Bozzaris*⁶⁶, ενώ ο ελβετός ποιητής Τζαστ Ολίβιερ έγραψε επίσης, ένα ποίημα προς τιμήν του, το 1825⁶⁷. Το ποίημα του Χάλλικ μεταφράστηκε στα ελληνικά το 1859 από τον Ζακυνθινό Γ.Δ. Κανάλη σε μορφή πρόζας και το 1868 από την Αλ. Ρίζο Ραγκαβή σε έμμετρο του οποίου παρατίθεται η δεύτερη στροφή:

*At midnight, in the forest shades,
Bozzaris ranged his Suliote band.
True as the steel of their tried blades
Heroes in heart and hand.
There had the Persian's thousands stood
There had the glad earth drunk their blood,
On old Plataea's days
And now there breathed that haunted air,
The sons of sires who conquer'd there,
With arm to strike, and soul to dare,
As quick, as far, as they.*

*Μεσονύκτιον είναι, ο Βότσαρης τάττει,
εν σκιαίς του δρόμου του Σουλίου τα στίφη.
Ήσαν άνδρες χαλίβδινοι, οία τα ξίφη,
Α η άδμητος χειρ των ηρώων εκράτει.
Μυριάδες Περσών εκεί άλλοτε ήσαν,
της Πλαταίας το έδαφος όμως σκίρτησαν,
εποτίσθ' εις το αίμα των κ' έφυσε χλόην.
Εκεί ίσταται ήδη ο λόχος των νέων,
Τον θριάμβους ηχήσαντ' αέρ' αναπνέων,
Έχων χείραν στέρραν, έχων στήθος γενναίον,
Να κτυπά, να νικά, ως οι άωδρες οι πρώην*⁶⁸.

⁶⁶ Jacobs, W., G. & Co. (1912). "Marco Bozzaris". Historic Poems and Ballads. Ed. Rupert S. Holland.

⁶⁷ Juste, D., O. (1911). *Encyclopædia Britannica*, Volume 20.

⁶⁸ Πλεμμένος, ό.π., σ. 550 – 551.

Ο εθνικός μας ποιητής, ο Διονύσιος Σολωμός, αφιέρωσε μία από τις ωδές του στο Μάρκο Μπότσαρη, όπου παρομοιάζει τη συρροή των Ελλήνων στην κηδεία του Μπότσαρη με την συρροή των Τρώων στην ταφή του Έκτορα⁶⁹.

*Στην πλάκα του Μάρκου καθίζει
η Δόξα λαμπράδες γιομάτη·
κλεισμένο για πάντα το μάτι,
οπού 'χε πολέμου φωτιά·—
ελάτε ν' ακούστε, παιδιά!*

*Εβγήκαν μαζί τής θλιμμένης
Τρωάδας απ' όλα τα μέρη
γυναίκες, παιδάκια και γέροι,
θρηνώντας, να ιδούν το κορμί
που χάνει γι' αυτούς την ψυχή.⁷⁰*

Ο Μαλτέζος φλαουτίστας και συνθέτης, Napoleon Mifsud, εμπνεύστηκε από τον θάνατο του Μάρκου Μπότσαρη με αποτέλεσμα να συνθέσει και να εκδώσει το 1846, στην Τεργέστη, την όπερα Marco Bozzari⁷¹. Τη μετάφραση του εν λόγω έργου είχε αναλάβει ο διακεκριμένος Σκυλίτσης, ο οποίος είχε ξεχωρίσει για τις μεταφράσεις έργων του Ουγκώ (Οι Άθλιοι) και του Θερβάντες (Δον Κιχώτης). Ο ίδιος έπαιζε φλάουτο κι εξυμνούσε την ιταλική μουσική⁷². Ένα χορικό κι ένα ντουέτο από τη συγκεκριμένη όπερα, με τίτλο *Αναχώρηση του Μάρκου Μπότσαρη δια την μάχη του Καρπενησίου*, παρουσιάστηκε για πρώτη φορά στο θέατρο Μπούκουρα της Αθήνας το 1846⁷³. Ο γνωστός ιταλός διανοούμενος Angelo Brofferio στο έργο του Scene Elleniche (Ελληνικές Σκηνές), το οποίο αποτελεί έναν ύμνο για την Ελλάδα, δεν παραλείπει να αφιερώσει μέρος αυτού στον ήρωα Μάρκο, ο οποίος θυσιάστηκε για την πατρίδα του στο Καρπενήσι, αφιερώνοντας του στο πέμπτο μέρος, την πέμπτη σκηνή με τίτλο *Il sacrificio, Marco Botzari, Carpenissa*⁷⁴. Ο Ζακύνθιος μουσουργός,

⁶⁹ Κώνστα, Κ., Σ. (1962). *Του Μάρκου Μπότσαρη*. Στερεοελλαδική Εστία, τ. 16, σσ. 117 – 130.

⁷⁰ Σολωμός, Διονύσιος, [1948] 1993. Απαντα. Τόμ. Α': Ποιήματα. 6η εκδ. Επιμέλεια- σημειώσεις: Λίνος Πολίτης. Αθήνα: Έκαρος.

⁷¹ Ρωμανού Κ. (2011). «Ο Ιταλικός φιλελληνισμός και η επτανησιακή σκηνική μουσική η εμπνευσμένη από την ελληνική επανάσταση» Πρακτικά Συνεδρίου «Επτανησιακή Όπερα και Μουσικό Θέατρο έως το 1953», ηλεκτρονική έκδοση του Τμήματος Θεατρικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα, σ.12.

⁷² Πολίτης, Α. (2009). «Η αγάπη για την ποίηση και οι αναγκαστικές μεταφράσεις πεζογραφίας. Ο ΙΣΙΔΩΡΟΣ ΙΣΙΔΩΡΙΔΗΣ ΣΚΥΛΙΤΣΗΣ αυτοβιογραφείται» στα πρακτικά του συνεδρίου *Πολυφωνία. Φιλολογικά μελετήματα αφιερωμένα στον Σ.Ν. Φιλιππίδη* (επιμ. ΑΓΓΕΛΑ ΚΑΣΡΙΝΑΚΗ κ.ά.), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σσ. 47 – 105.

⁷³ Ξεπαπαδάκου, Α. «Ο Μάρκος Μπότσαρης του Παύλου Καρρέρ: μια «εθνική» όπερα. (Διαθέσιμο στο: <https://users.ionio.gr/~GreekMus/xepapadaku.pdf>).

⁷⁴ Brofferio, A., (1863), Scene Elleniche, Guigoni, Milano, vol I, σσ. 132 – 180. Parte quinta: Il sacrificio, Marco Botzari, Carpenissa.

Παύλος Καρρέρ συνέθεσε το 1858 την όπερα Μάρκος Βότζαρης, σε λιμπρέτο του Ιταλού ποιητή Giovanni Caccialupi, η οποία παρουσιάστηκε με μεγάλη επιτυχία σε όλα τα γνωστά ελληνικά θέατρα του 19ου αιώνα. Από την όπερα αυτή ιδιαίτερα δημοφιλής έχει καταστεί η άρια του Μάρκου «Εγέρασα, μωρές παιδιά», ευρύτερα γνωστή και ως «Γερο-Δήμος»⁷⁵.

Μετά θάνατον ο Μπότσαρης έλαβε τιμητικά τον στρατιωτικό βαθμό του στρατηγού για τη μεγάλη συνεισφορά του στον αγώνα. Στην πλατεία του Καρπενησίου είναι στημένη η μαρμάρινη προτομή του Μάρκου Μπότσαρη, ενώ στο Κεφαλόβρυσο, ανάμεσα σε πλατάνια, ξεχωρίζει το σημείο που ο σπουδαίος σουλιώτης έπεσε ηρωικά⁷⁶. Μετά την ηρωική Έξοδο και την κατάληψη του Μεσολογγίου από τους Οθωμανούς, οι Τουρκαλβανοί άνοιξαν τον τάφο του Μπότσαρη αναζητώντας τα πολύτιμα όπλα του.

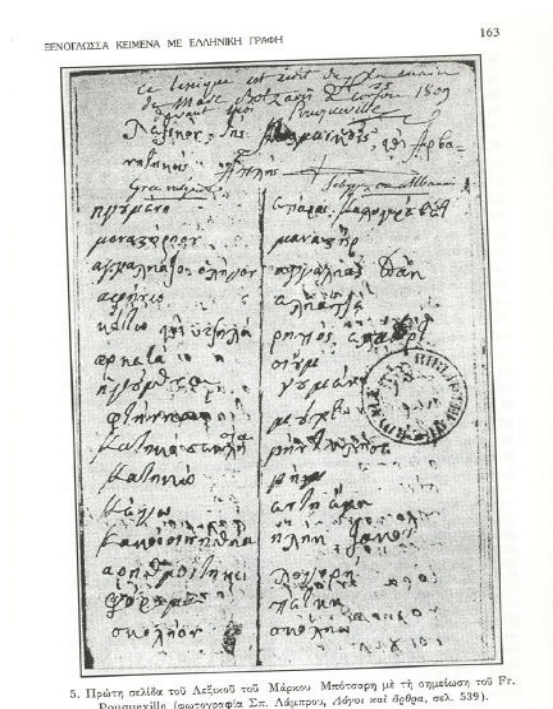
Πολλοί εμπνεύστηκαν, συνέγραψαν κι εξέδωσαν ποιήματα, τραγωδίες, λυρικά έργα, ωδές, κι άλλοι δημιούργησαν πίνακες ζωγραφικής για τον Μπότσαρη, όταν ήταν εν ζωή, στο πεδίο των μαχών, αλλά και τη στιγμή του θανάτου του. Ωστόσο, φέρεται να είναι κι ο ίδιος δημιουργός ενός εγχειριδίου, που επανεκδόθηκε και μεταγενέστερα. Πρόκειται για ένα λεξικό, το οποίο τιτλοφορείται *Λεξικόν της Ρομαϊκής και Αρβανητικοίς Απλής* και βασιζόταν στα αρβανίτικα που μιλούνταν στο Σούλι, τόπο καταγωγής του ήρωα μας. Ένα ελληνοαρβανίτικο λεξικό, το οποίο ο Μπότσαρης έγραψε χειρόγραφα, όταν ήταν μόλις 19 ετών κι ενώ βρισκόταν στην Κέρκυρα, κατόπιν παρακινήσεως από τον Γάλλο πρέσβη Πούκεβιλ. Ο Πούκεβιλ φέρεται να είχε μεγάλο ενδιαφέρον για την αλβανική γλώσσα, για αυτό και δημιούργησε ένα αλβανογαλλικό γλωσσάριο χρησιμοποιώντας τα ελληνικά λήμματα του Μπότσαρη, το οποίο δημοσίευσε στο έργο του *Voyage dans la Grèce / Ταξίδι στην Ελλάδα*⁷⁷. Μέσα σε αυτό το λεξικό υπάρχει επίσης μια μέθοδος εκμάθησης της ελληνοαλβανικής άνευ διδασκάλου στηριζόμενη σε διαλόγους. Ο Μπότσαρης δεν φημιζόταν για τα γράμματα που γνώριζε, για αυτό και η γραφή του χειρόγραφου λεξικού του είναι δυσανάγνωστη. Στο εγχείρημα του αυτό αρωγοί υπήρξαν ο πατέρας του Κίτσος Μπότσαρης, ο θείος του Νότης Μπότσαρης και ο πεθερός του Χρηστάκης Καλογήρου. Η ελληνοαλβανική λεξικογραφία ξεκινά με το συγκεκριμένο δημιούργημα, το οποίο βρίσκεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη των Παρισίων, απαριθμεί

⁷⁵ Ξεπαπαδάκου, Α. (2013). *Παύλος Καρρέρ*. Αθήνα: Fagotto books, σσ. 91 – 92.

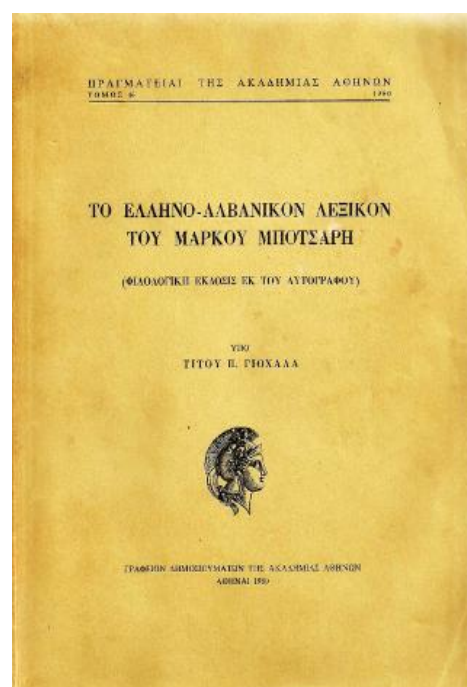
⁷⁶ Μηχιώτης, ό.π., σσ. 150 – 151.

⁷⁷ Pouqueville, F. (1820). *Voyage dans la Grèce*, τομ. 2, σελ. 617 – 623.

244 σελίδες κι αποτελείται από τρία τμήματα. Αρκετά χρόνια μετέπειτα και συγκεκριμένα το 1980 ο Τίτος Γιοχάλας, καθηγητής της Ακαδημίας Αθηνών εξέδωσε βιβλίο με τίτλο «Ελληνο – Αλβανικόν Λεξικόν του Μάρκου Μπότσαρη», ουσιαστικά το συγκεκριμένο βιβλίο είναι μια επανέκδοση του χειρόγραφου που είχε συντάξει ο Μπότσαρης⁷⁸. Σύμφωνα με τον Δημήτρη Σταμέλο η επανέκδοση του λεξικού από τον Γιοχάλα είναι μια φιλολογική εργασία επιστημονικά θεμελιωμένη, καθώς είναι καρπός μεθοδικής και συστηματικής διερεύνησης, η οποία αποτελείται από 424 σελίδες και το χειρόγραφο του αρχικού δημιουργού⁷⁹.

5. Πρώτη σελίδα του Λεξικού του Μάρκου Μπότσαρη με τη σημείωση του Fr. Rouqueville (φωτογραφία Σπ. Λάμπρου, λόγιοι και άβητα, σελ. 539).

1.3 Ελληνο-Αλβανικόν Λεξικόν του Μάρκου Μπότσαρη. Πηγή: <https://osdelnet.gr/book/1201553>.

⁷⁸ <https://en-academic.com/dic.nsf/enwiki/870145>

⁷⁹ Σταματέλος, Δ., (27/11/1980) *Το ελληνο – αλβανικόν λεξικόν του Μάρκου Μπότσαρη*, Ελευθεροτυπία. <http://digital.lib.auth.gr/record/63823?ln=el>.

2.2 Ο Μάρκος Μπότσαρης των Giovanni Caccialupi - Παύλου Καρρέρ

Οι Επτανήσιοι συνθέτες, συμμετέχουν στο μουσικό στερέωμα του 19ου αιώνα, με πιο σημαντικό συνθέτη όπερας, τον Παύλο Καρρέρ (12 Μαΐου 1829 – Ζάκυνθος, 7 Ιουνίου 1896). Οι ευρωπαϊκές σπουδές του και η επίδραση της ιταλικής όπερας, μαζί με τις επιρροές από το δημοτικό τραγούδι και την έντεχνη ελληνική ποίηση των Αριστοτέλη Βαλαωρίτη, Ιουλίου Τυπάλδου, Αχιλλέα Παράσχου, Αλέξανδρου Σούτσου Ραγκαβή κ.α. τον ενέπνευσαν και αποτέλεσαν τα θεμέλια πάνω στα οποία χτίστηκε το συνθετικό του έργο, εξασφαλίζοντάς του ευρωπαϊκή αποδοχή και παγκόσμια καταξίωση⁸⁰. Χαρακτηρίστηκε ως «ο συνθέτης της Επανάστασης του 1821» και «ο δημιουργός εθνικής όπερας». Συνέθεσε με έντονο ρομαντισμό και βαθύ πόνο συνάμα τον ξεσηκωμό των Ελλήνων για την απελευθέρωση από τον τουρκικό ζυγό, τον οποίο συνέδεσε με ένα πατριωτικό όραμα: την ένωση της Επτανήσου με την μητέρα Ελλάδα. Όταν ο Ζακύνθιος συνθέτης μελοποίησε τον Μάρκο Μπότσαρη, οι εφημερίδες έγραψαν πως επρόκειτο για το «πρῶτον ἑλληνικὸν μελόδραμα ὑπὸ Ἑλληνοῦ ποιηθέν»⁸¹. Έτσι, η εθνική αυτή όπερα, σε ιταλικό λιμπρέτο αλλά με καθαρά ελληνική θεματολογία, με μουσικά φολκλορικά στοιχεία, διεκδίκησε επάξια τον τίτλο του πρώτου ελληνικού μελοδράματος.

Ο Καρρέρ γεννήθηκε και πέθανε στη Ζάκυνθο. Σπούδασε ωστόσο, πιάνο εκτός από τη Ζάκυνθο, στο Λονδίνο και το Μιλάνο με τον Giuseppe Cricca, τον Francesco Mirangini και το Νικόλαο Μάντζαρο. Στις 12 Ιανουαρίου 1849, η Φιλόμουσος Εταιρεία Κερκύρας με επιστολή της του ανακοίνωσε ότι τον αναγόρευσε επίτιμο εταίρο της, επειδή «θεραπεύει την εθνικήν μουσικήν» και επειδή ως «Έλλην προσφέρει εις την πρόοδον της μουσικής». Έκτοτε ο Καρρέρ αποκαλείται Socio Onorario Della Filarmonica Corcirese. Η τιμητική αυτή διάκριση του έδωσε το έναυσμα, ώστε να συνθέσει κι άλλα «μουσουργήματα». Η όπερα «La Rediviva», όπερα seria, η οποία γνώρισε μεγάλη επιτυχία, έδωσε την πρώτη παράστασή της στις 19 Ιανουαρίου 1856, ενώ στο θέατρο San Giacomo την παρακολούθησε και ο Μάντζαρος, ο οποίος μάλιστα από το θεωρείο φώναξε: «ma che! Questo Carrer è un

⁸⁰ Μουσείο Σολωμού & Επιφανών Ζακυνθίων. (2016). Ανακτήθηκε 15 Μαΐου 2022, από ιστοσελίδα <https://zakynthos-museumsolomos.gr/pavlos-karrer.html>.

⁸¹ Ταμπάκη, Α. & Πολυκανδριώτη, Ο. (2016). Ελληνικότητα και ετερότητα. Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και εθνικός χαρακτήρας στον 19^ο αιώνα. Πρακτικά συμποσίου. Τόμος Β. Αθήνα, σ. 508.

diavolo». Η εφημερίδα Παλιγγενεσία της Κέρκυρας, μεταξύ άλλων επαινετικών, γράφει ότι «ο κύριος Καρρέρης υπόσχεται μέγα μέλλον εις το Έθνος⁸²».

Στις 7 Ιουνίου 1857 ο Καρρέρ υπογράφει συμβόλαιο με τον λιμπρετίστα Giovanni Caccialupi «ίνα αυτός γράψη τον Μάρκον Βότζαρην εις τέσσαρας πράξεις». Επηρεασμένος από τον Βέρντι, ο Καρρέρ χρησιμοποιεί ένα υποτυπώδες σύστημα επαναλαμβανόμενων μοτίβων και θεμάτων, που λειτουργούν ως ενοποιητική παράμετρος τόσο στο μουσικό όσο και στο δραματουργικό επίπεδο. Ο άνθρωπος που έφερε σε επαφή τον Caccialupi με τον Καρρέρ ήταν ο Rovani⁸³. Ο Rovani ήθελε να γράψει ένα σύγγραμμα για την Ελληνική Επανάσταση του 1821. Έτσι, ζήτησε από τον Καρρέρ να μαζέψει τις απαραίτητες πληροφορίες για αυτό του το εγχείρημα. Με τις πληροφορίες που του δίνει ο Καρρέρ, ο Rovani συγγράφει το έργο «Storia della Rigenerazione Greca». Ο Καρρέρ τότε του ζήτησε τη γνώμη του αναφορικά με κάποιον ποιητή που θα μπορούσε να γράψει το λιμπρέτο για μία όπερα που ήθελε να συνθέσει. Εκείνος του σύστησε έναν υπάλληλο της δημαρχίας με το όνομα Giovanni Caccialupi, ο οποίος θα μπορούσε να συνεργαστεί μαζί του άνευ χρηματικής αμοιβής, λόγω ηλικίας και απειρίας⁸⁴. Ο Καρρέρ ήθελε να γράψει όπερα με θέμα τα δράματα του Βίκτωρος Ουγκώ, όμως, ο Rovani του αντιπρότεινε να γράψει για το Μάρκο Μπότσαρη, του οποίου η μορφή ήταν προσφιλής στην Ευρώπη και να την αφιερώσει στους βασιλείς Όθωνα και Αμαλία. Ο Caccialupi παρέδωσε το λιμπρέτο για το Μάρκο Μπότσαρη μέσα σε σαράντα ημέρες. Το λιμπρέτο περιελάμβανε διάφορα γεγονότα από την Ελληνική Επανάσταση, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον όμως, στον ήρωα και την πολιορκία του Μεσολογγίου.

Ω ! το αντικείμενον το έχωμεν ενώπιόν μας και ημείς φλυναρούμεν τόσην ώραν αδίκως και παραλόγως (...) Εγώ δεν κατάλαβα αμέσως... 'Αντικείμενον Ελληνικόν' μοι απαντά 'θέλεις καλλίτερον; Την καταστροφήν του Μεσολογγίου ... α! όχι ...τον Μάρκον Βότζαρην'. Εγώ εσκίρτησα ακούοντας αυτό το όνομα... ενθουσιασμός μας κατέλαβε αμφοτέρους⁸⁵

⁸² Μουσμούντης, Ν., Δ. (2017). *Πάυλος Καρρέρ: Η «σκοτεινή» περίοδος (1850 – 1857)*, εκδ. Πλέσσα, Αθήνα, σσ. 113 – 114.

⁸³ Giuseppe Rovani, λογοτέχνης, συγγραφέας, ιστορικός και δημοσιογράφος, ο οποίος γεννήθηκε το 1818 και πέθανε το 1874. Εργάστηκε ως διευθυντής στη Biblioteca Braidense, στο Μιλάνο και αποτελούσε καλό φίλο του Καρρέρ. Βλ. Λεωτσάκος, Γ., (2003), *Πάυλος Καρρέρ: απομνημονεύματα και εργογραφία*, Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, σ. 100. Η λογοτεχνική εξέλιξη του Rovani αποτύπωνε και την επιρροή του Ρομαντισμού με την πρόωρη εμφάνιση στοιχείων της Μιλανέζικης Scapigliatura. Βλ. Secchi, C., (1974), *Giuseppe Rovani e la Scapigliatura Milanese*, Milano: Ceschina Verlag.

⁸⁴ Λεωτσάκος ό.π., σ. 101.

⁸⁵ Ξεπαπαδάκου, Α. (2003). «Ο Μάρκος Βότζαρης του Παύλου Καρρέρ. Μια εθνική όπερα». Μουσικός Λόγος, *Εξαμηνιαία Επιθεώρηση Μουσικής*, 5, σσ. 27 – 63.

Μάλιστα, ο Καρρέρ στα Απομνημονεύματά του αναφέρει πως πρόκειται για πρωτότυπη ιδέα, μολονότι το θέμα αυτό είχε ευρέως χρησιμοποιηθεί σε όπερες κι άλλα θεατρικά έργα, παρά τις αντιδράσεις που προκαλούσε η εν λόγω θεματολογία. Σύμφωνα επίσης, με τα Απομνημονεύματα του Καρρέρ, δεν γίνεται αναφορά σε διορθώσεις πάνω στο πρωτότυπο λιμπρέτο του Caccialupi. Μόνο μια έντονη αντίδραση του Καρρέρ υπήρξε αναφορικά με τη λέξη «sacramento», λόγω της διττής της σημασίας. Η λέξη *sacramento* σημαίνει «θεία ευχαριστία», «μετάληψη», «αντίδωρο». Σημαίνει όμως και «βλασφημία», «βρισιά». Για τον Καρρέρ η λέξη *sacramento* ήταν καταλληλότερη προς χρήση για μία σκηνή όχλου⁸⁶. Ο Caccialupi επέμεινε στην επιλογή αυτού του όρου και εξαιτίας αυτής της ασυμφωνίας κλήθηκε να πει τη γνώμη του και ο Rovani. Μάλιστα, ο Caccialupi προέτρεψε τον Rovani να πάρουν και τη γνώμη του επιφανούς συγγραφέα και ποιητή Alessandro Francesco Tommaso Manzoni⁸⁷. Στην επίσκεψη στο σπίτι του διάσημου συγγραφέα ο Manzoni επαίνεσε τον Caccialupi για την επιλογή της παραπάνω λέξης, υποστηρίζοντας ότι εμπεριέχει κάτι το θρησκευτικό.

Στα μέσα του ευρωπαϊκού 19^{ου} αιώνα, ο ρομαντισμός εκπνέει για να δώσει τη θέση του σε μία νέα εποχή πραγματισμού. Ο Giuseppe Verdi μεσουρανεί στην πανευρωπαϊκή οπερατική σκηνή, πολιτογραφείται «εθνικός συνθέτης» και το όνομά του ταυτίζεται με τον αγώνα για την Ένωση της Ιταλίας. Όταν λοιπόν, το 1850 ένας νεαρός μουσικός από τα Επτάνησα της Ελλάδας, ο Παύλος Καρρέρ, αποφασίζει να δοκιμάσει το ταλέντο του στην υπό αυστριακή κατοχή πρωτεύουσα της όπερας, το Μιλάνο, μεταδίδει μέσα από το έργο του εκείνες τις ιδέες για απελευθέρωση και ενοποίηση στον διασπασμένο ιταλικό λαό, ο οποίος αναζητά το έναυσμα για να κινητοποιηθεί. Η πατρίδα του Καρρέρ, τα Επτάνησα, βιώνουν μία παρόμοια εκρηκτική κοινωνικοπολιτική κατάσταση με εκείνη της Ιταλίας και αγωνίζονται για την ανεξαρτητοποίησή τους από τη βρετανική κατοχή και την ένωσή τους με το νέο ελληνικό κράτος. Μέσα σε αυτήν την ατμόσφαιρα ο Καρρέρ αποφάσισε να συνθέσει την όπερα αυτή εξιστορώντας την ιστορία του Μάρκου Μπότσαρη, του δημοφιλέστερου στην Ευρώπη ήρωα της νέας Ελλάδας. Ο Μάρκος, με την αγνή του μορφή και τον ηρωικό του θάνατο, αποτελούσε το εξιδανικευμένο πρότυπο λογίων

⁸⁶ Λεωτσάκος ό.π., σ. 105.

⁸⁷ Reynolds, B. (1992). "Manzoni, Alessandro." *The New Grove Dictionary of Opera*. Ed. Stanley Sadie. Oxford University Press.

και καλλιτεχνών του ρομαντικού φιλελληνισμού⁸⁸. Τον ήρωα που ανήφησε τις δυσκολίες και πέθανε για την πατρίδα.

Ο Καρρέρ διαμένει στο Μιλάνο, όμως δεν παύει να σκέφτεται την πατρίδα του. Επιθυμεί διακαώς να εγκαταλείψει την ευρωπαϊκή καλλιτεχνική του σταδιοδρομία και να επιστρέψει στην Ελλάδα⁸⁹. «[Ο Μάρκος Βότσαρης] μοι ενέσπειρεν την ιδέαν τού να κατέλθω εἰς την Ελλάδα όπου ουδείς μουσουργός Ἕλλην ὑπῆρχεν και ἐκεῖ να στήσω την φωλεάν μου, διαδίδων την ωραίαν τέχνην μου, μελοποιῶν ἑλληνικά μελοδράματα και ἄσματα»⁹⁰. Ἐτσι στις 29 Ιουλίου 1857 ἔφυγε ἀπὸ το Μιλάνο και μέσω Τεργέστης και Κέρκυρας ἔφτασε στη Ζάκυνθο⁹¹, όπου αφιερώνεται ἐξ' ολοκλήρου στη σύνθεση της νέας του ὀπερας. Τον Ἀπρίλιο του 1858 ο Καρρέρ ταξιδεύει στην Αθήνα, όπου μετὰ ἀπὸ μεσολάβηση του βρετανοῦ πρεσβευτῆ στην Αθήνα, επισκέφθηκε τους βασιλεῖς στα Ἀνάκτορα. Σε δεύτερη ἐπίσκεψή του, αὐτή τη φορά με ἀπευθείας πρόσκληση ἀπὸ τους βασιλεῖς, ἔπαιξε στο πιάνο ἀποσπάσματα ἀπὸ την ὀπερα Μάρκος Μπότσαρης, την οποία οι βασιλεῖς παρακολούθησαν με «ευαρέσκεια», δίνοντας ἐντολή να παιχτεῖ ο Μάρκος Μότσαρης στην Αθήνα. Ἐτσι, ο «εργολάβος» του χειμερινοῦ θεάτρου Ἀθηνῶν (πρόκειται για το θέατρο Μπούκουρα), Θεόδωρος Καμπούρογλου, στέλνει τον Καρρέρ στην Ἰταλία για να δημιουργήσει θίασο. Ὄταν ὁμως, ο Καρρέρ βρισκόταν στη Μπολόνια, ἔλαβε ἐπιστολή ἀπὸ τον γραμματέα του Ὁθωνα, στην οποία του ἀπαγορευόταν ρητῶς να παρουσιάσει το ἔργο στην Αθήνα ἐξαιτίας του ἀντιτουρκικοῦ περιεχομένου της ὀπερας. Το ἔργο του δεν παίχτηκε οὔτε στην Αθήνα οὔτε στα ἀγγλοκρατούμενα Ἐπτάνησα. Ο Καρρέρ κατόπιν ἔγραψε δημοτικά τραγούδια ὅπως το «Ἐχετε γεια ψηλά βουνά» και το «Ἐγέρασα μωρὲ παιδιά», ο μετέπειτα «Γερο-Δῆμος», που θα ἐνσωματωθεῖ τελικά στον Μπότσαρη (στην ἰταλική ἐκδοχή του λιμπρέτου ο ἥρωας δεν ἀδει το «Ἐγέρασα μωρὲς παιδιά», ἀλλὰ την ἄρια «Mentre felice al nido»).

Το 1860 ἐκδόθηκε στη Ζάκυνθο το ἰταλικό λιμπρέτο της λυρικής τραγωδίας με τίτλο «Marco Botzaris», όπου στον πρόλογό τους, συνθέτης και λιμπρετίστας, ἐξηγούν τους λόγους, που τους ὥθησαν να ἐπιλέξουν ἀλλὰ και να γράψουν για αὐτὸ το θέμα, παρουσιάζουν τα φανταστικά πρόσωπα που πλαισιώνουν τον κεντρικὸ ἥρωα, καθώς και τις δυσκολίες που συνάντησαν μέχρι να ολοκληρωθεῖ το ἔργο. Μετὰ

⁸⁸ Πούχγερ, Β. (1995). *Ανιχνεύοντας τη θεατρική παράδοση*. Δέκα μελετήματα. Αθήνα: Οδυσσέας, σσ. 285 – 86.

⁸⁹ Ξεπαπαδάκου, ὁ.π., σσ. 27 – 63 & 29.

⁹⁰ Καρρέρης, Π. (1887). *Απομνημονεύματα του Καλλιτεχνικοῦ μου Βίου*. Χειρόγραφο 28 σελίδων recto - verso, Ζάκυνθος: Μουσείο Σολωμοῦ και Επιφανῶν Ζακυνθίων.

⁹¹ Μουσμούτης, ὁ.π., σ. 129.

από έξι χρόνια, το Νοέμβριο του 1866 πραγματοποιείται η παράσταση του Μάρκου Βότζαρη με μέρη του λιμπρέτου μεταφρασμένα στα ελληνικά⁹². Ο Καρρέρ και ο Caccialupri επιλέγουν να παρουσιάσουν τον κεντρικό ήρωα με μια εκτός σκηνής ερμηνεία. Με αυτόν τον τρόπο δημιουργούν σασπένς μεταξύ της ακουστικής εμφάνισης και της πραγματικής εμφάνισής του επί σκηνής. Ένας ήρωας της πρόσφατης ιστορίας και μάλιστα ένας από τους σπουδαιότερους, ακούγεται αλλά δεν φαίνεται και το κοινό ανυπομονεί να τον δει να εμφανίζεται. Ο Καρρέρ και ο Caccialupri παρουσιάζουν τον Μάρκο να τραγουδά ένα κλέφτικο, εκτός σκηνής, χαράσσοντας μια διακριτική γραμμή μεταξύ της πραγματικής οπερατικής φόρμας και του δημοτικού τραγουδιού. Η επί σκηνής απόδοση των χορωδιακών μερών, αποτελεί αντίθεση με την εκτός σκηνής απόδοση του κλέφτικου τραγουδιού, αναδεικνύοντας τα εθνικά στοιχεία της όπερας. Παράλληλα, η εκτός σκηνής ερμηνεία του τραγουδιού δημιουργεί δραματουργικά μια οικεία στιγμή: ο Μάρκος τραγουδά μόνος στο περίβολο του σπιτιού του. Αν και το τραγούδι αναφέρεται στον γέρο-Δήμο, περιγράφει τη ζωή του Μπότσαρη και τον επικείμενο θάνατό του. Ο Καρρέρ και ο Caccialupri επιχειρούν να παρουσιάσουν την ιστορία της ελληνικής επανάστασης και προβαίνουν σε μία διαδικασία συγκεκριμένου διαφορετικών αντιλήψεων: για τους Ιταλούς, που διαποτίζονται από τις ιδέες του ρομαντισμού, η Ελλάδα της επανάστασης φαντάζει μακρινή και εξωτική, ενώ ο ξεσηκωμός και πατριωτισμός των Ελλήνων μυθοποιείται μέσα από το πρίσμα του φιλελληνισμού, αποτελώντας πρότυπο για εκείνους, ώστε να προβούν στις δικές τους εθνικές διεκδικήσεις⁹³.

Οι τέσσερις πράξεις της όπερας διαδραματίζονται στα πρώτα χρόνια της ελληνικής επανάστασης την εποχή της πολιορκίας του Μεσολογγίου. Ο Μάρκος Μπότσαρης στέλνει τη Σοφία, πρόσφυγα από την Κωνσταντινούπολη, ως κατάσκοπο (ντυμένη ως άντρα) στο στρατόπεδο των Τούρκων. Εκείνη όμως εντοπίζεται, συλλαμβάνεται και στέλνεται στον Μουσταφά, στο πρόσωπο του οποίου αναγνωρίζει τον εξισλαμισθέντα Έλληνα σύζυγό της, Λύσανδρο Μίλο, που έχει προδώσει τους Έλληνες. Η Σοφία και ο Μουσταφά αναγνωρίζουν ο ένας τον άλλον και ο τελευταίος υπόσχεται να κηρύξει ειρήνη ζητώντας να συνθηκολογήσει με τον Μπότσαρη. Η όπερα τελειώνει με την έξοδο των Ελλήνων υπό την ηγεσία του Μπότσαρη, ο οποίος τραυματίζεται θανάσιμα.

⁹² Ξεπαπαδάκου, Α. (2005). *Ο Παύλος Καρρέρ και το μελοδραματικό του έργο*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα: Ιόνιο Πανεπιστήμιο, σσ. 149 – 150.

⁹³ Ρωμανού, Κ. (2003). «*Ιταλοί συνθέτες και ελληνική μουσική*», Εθνικοί Συνθέτες, «Επτά Ημέρες». Η Καθημερινή, 23/3/2003, σ. 22.

Πρώτη πράξη: Ο όρκος

Στρατιώτες είναι συγκεντρωμένοι μπροστά στο σπίτι του Μπότσαρη, περιμένοντας εντολή του, καθώς είναι έτοιμοι να επαναστατήσουν κατά των Τούρκων. Ένας αγγελιοφόρος έρχεται με νέα για εξέγερση. Η Σοφία, που πιστεύει ότι ο άντρας της είναι νεκρός, ζητά από τη Χρυσή, τη γυναίκα του Μάρκου, να πάρει μέρος στην επανάσταση. Στην Αγία Λαύρα ο Επίσκοπος Πατρών Γερμανός παροτρύνει τον ελληνικό λαό να δώσει τον όρκο για ελευθερία ή θάνατο.

Δεύτερη πράξη: Η πολιορκία του Μεσολογγίου

Στο στρατόπεδο των Τούρκων, η Σοφία συλλαμβάνεται, κρατείται ως κατάσκοπος, περιμένοντας να ανακριθεί από τον Μουσταφά που είναι στην πραγματικότητα ο σύζυγός της, ο οποίος πρόδωσε την επανάσταση και έγινε μουσουλμάνος. Ο Μουσταφά αναγνωρίζει τη Σοφία και δείχνει να μετανιώνει για όσα έκανε και υπόσχεται στη Σοφία να κηρύξει ειρήνη με τους Έλληνες. Ο Μάρκος μεταμφιεσμένος σε αγγελιοφόρο, εισβάλλει στο στρατόπεδο και σώζει τη Σοφία, γεγονός που εξοργίζει το Μουσταφά, που ορκίζεται εκδίκηση.

Τρίτη πράξη: Η κατάρα

Ο Μάρκος και οι Σουλιώτες περιμένουν τον Μουσταφά να κηρύξει ειρήνη. Ο Μουσταφά όμως, δωροδοκεί τον Μάρκο και του ζητά να παραδοθεί. Συνειδητοποιεί ότι η Σοφία δεν του αποκάλυψε την ταυτότητά του. Ο Μάρκος δεν δέχεται τη δωροδοκία και η Σοφία αποκαλύπτει την ταυτότητά του μπροστά σε όλους τους Έλληνες. Ο Μουσταφά φεύγει.

Τέταρτη πράξη: Ο θάνατος του Μάρκου

Ο Μάρκος και οι έλληνες στρατιώτες επιτίθενται κερδίζοντας μια άνιση μάχη, αλλά ο Μάρκος τραυματίζεται θανάσιμα και πεθαίνει ένδοξα κραυγάζοντας «νίκη». Όλοι τον ανακηρύσσουν ήρωα⁹⁴.

Τους πρωταγωνιστές πλαισιώνουν δύο ακόμη πρόσωπα, η σύζυγος του Μάρκου Μπότσαρη, Χρυσή (σοπράνο) και ο Αρχιεπίσκοπος Καλαβρύτων, Γερμανός (μπάσος), για τον οποίο μάλιστα ο Καρρέρ έγραψε τη σκηνή του όρκου, η οποία ήταν

⁹⁴ Gerothanasi, *ό.π.*, p.p. 254 – 255.

από τις πρώτες που μεταφράστηκε κι εκτελέστηκε στα ελληνικά. Στο έργο ενσωματώθηκαν δημοτικά τραγούδια ως άριες στον Μπότσαρη⁹⁵ όπως το «Νανούρισμα» της Χρυσής και ο «Γέρο-Δήμος». Όχι τυχαία ο Καρρέρ επιλέγει την τονικότητα της υψιφώνου και για τις τρεις ηρωίδες. Ο ήρωας Μάρκος είναι φυσικά οξύφωνος, ο ιερέυς Γερμανός βαθύφωνος και ο Λύσανδρος-Μουσταφά βαρύτονος, καθώς συνδυάζει τη σκληρότητα με την ανατολίτικη λαγνεία.

Ο Μάρκος Μπότσαρης τόσο στον πρόλογο, όσο και μέσα στο έργο, παρομοιάζεται με τον αρχαίο βασιλιά της Σπάρτης, Λεωνίδα, ενώ «clefti» και «palicari» τον πλαισιώνουν, βαδίζοντας σαν τους τριακοσίους προς τη θυσία για χάρη της πατρίδας⁹⁶. Η Σοφία θυμάται τις θηριωδίες της Κωνσταντινούπολης κάνοντας λόγο για τη «Sinodo» και τις εκτελέσεις του «Gregorio» και του «Murusi». Ο Γερμανός φωνάζει τους αγωνιστές, όχι Greci, αλλά «Elleni! Elleni!». Αλλά και ο μουσουλμάνος πασάς διαφοροποιείται γλωσσικά, όταν κλείνει συμφωνία με τους Έλληνες: «bessa-ia-bessa!», ενώ καταριέται τον άτιμο «giaurro». Οι εχθροί αποκαλούνται «barbari»: «Turchi, Epiroti, Mori e Persi», ενώ κατονομάζονται τοποθεσίες όπως Calavrita, Romelia, Vassiladi, Missolongi, Suli, Maina (Μάνη), Olimpo, Pindo, Idra, Ipsara. Στο άκουσμα των ονομάτων αυτών επιτείνεται το εθνικιστικό ύφος της όπερας, το οποίο δύναται να προσληφθεί με δύο τρόπους: είτε ως φολκλορικό για το ελληνικής καταγωγής κοινό είτε ως εξωτικό για τους μη ελληνόφωνους ακροατές. Άλλωστε και οι δύο τάσεις εκπορεύονται από τον ρομαντισμό⁹⁷.

Ο Παύλος Καρρέρ υπήρξε ένας από τους σημαντικότερους έλληνες μουσουργούς του 19ου αιώνα, καθώς προσάρμοσε τις ευρωπαϊκές αισθητικές αντιλήψεις της εποχής στο ελληνικό πλαίσιο. Υπήρξε αξιός πρωτοπόρος της προσπάθειας δημιουργίας ελληνικής έντεχνης μουσικής, παρότι το αθηναϊκό status quo δεν τον στήριξε εν ζωή και το έργο του παραγκωνίστηκε μεταγενέστερα από τους απολογητές της Εθνικής Σχολής. Ειδικά, ως προς τον Μάρκο Μπότσαρη η κατάληξη του έργου, έχει ως αποτέλεσμα να μην μπορεί ο σύγχρονος αναγνώστης να έρθει σε

⁹⁵ Βαρβιάνης, Α., Ν. (1951). «Παύλος Καρρέρης, ο Ζακύνθιος μουσουργός», *Ελληνική Δημιουργία*, Έτος Δ', τόμος 8^{ος}, τεύχος 85, Αθήνα, σ. 277.

⁹⁶ Χατζηπανταζής, Θ. (2002). *Από τον Νείλον μέχρι τον Δουνάβειο*. Το χρονικό της ανάπτυξης του ελληνικού επαγγελματικού θεάτρου, στο ευρύτερο πλαίσιο της Ανατολικής Μεσογείου από την ίδρυση του ανεξάρτητου κράτους ως τη Μικρασιατική καταστροφή. 2 τόμοι. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σ. 181.

⁹⁷ Dahlhaus, C. (1989). *Nineteenth-century Music*. Μετάφραση: J. Bradford Robinson. Berkeley/Los Angeles/London: University of California Press, σ. 305.

επαφή με τη γραφή και αισθητική του πρώιμου ιταλικού ρομαντισμού, καθώς η ενορχήστρωση του *Μάρκου Βότζαρη*, της δημοφιλέστερης ελληνικής όπερας έως τον Β' παγκόσμιο πόλεμο, θεωρείται χαμένη⁹⁸. Λόγω ανευθυνότητας και αδιαφορίας των αρμοδίων φορέων διασώθηκε μόνο το σπαρτίτο (τα φωνητικά μέρη με συνοδεία πιάνου) στο «Μουσείο Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων», ενώ το ορχηστρικό μέρος μέχρι σήμερα θεωρείται ότι έχει χαθεί. Για αυτόν τον λόγο, η πρόσφατη αναβίωση του Μάρκου Μπότσαρη στο πλαίσιο των «Ελληνικών Μουσικών Γιορτών» (έστω και με συνοδεία πιάνου στη θέση της ορχήστρας) υπό τη διεύθυνση του Βύρωνος Φιδετζή, αποτέλεσε μια άκρως ενδιαφέρουσα καλλιτεχνική προσφορά αλλά κι εκπλήρωση ηθικού χρέους⁹⁹. Το δημοφιλέστερο κομμάτι του συνθέτη, είναι ο «γέρο-Δήμος». Το σπαρτίτο του τραγουδιού φυλάσσεται στο Μουσείο Σολωμού σε αντιγραφή Δημητρίου Ρουμαντζά, καθώς και το κάτωθι εικονιζόμενο στεφάνι, το οποίο εκτίθεται σήμερα, στην «Προθήκη Καρρέρ» στο Μουσείο. Όπως γράφει ο μαέστρος Βύρων Φιδετζής στο επεξηγηματικό σημείωμα του CD «ΔΕΣΠΩ», εκδ. LYRA, (σελ. 14 – 15):

Το τραγούδι, δομημένο σε απλή ασματική μορφή (Α-Β-Α), είναι ενδεικτικό του ελληνικού ύφους του Καρρέρ. Η θαυμαστή του λιτότητα, που αποπνέει άρωμα δημορικού τραγουδιού (πολλοί ακόμη νομίζουν ότι είναι δημοτικό τραγούδι), αποτέλεσε αντικείμενο θαυμασμού των σπουδαιότερων Ελλήνων μουσικών, από τον Καλομοίρη ως τον Σκαλκώτα (το διασκεύασε ο ίδιος για κουαρτέτο εγχόρδων). Στην ιστορική τροχιά του ελληνικού τραγουδιού, ο Γεροδήμος αποτέλεσε πρότυπο ελληνικότητας (είτε στη σοβαρή είτε στην ελαφρά του μορφή) τουλάχιστον ως το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Στις 12 Ιανουαρίου 1875, όπως γράφει στα Απομνημονεύματά του ανεβαίνει ο Μάρκος Μπότσαρης στην Πάτρα και στο τέλος της Α' πράξης «εις νεανίας κομψότατα ενδεδυμένος την Ελληνικήν ενδυμασίαν μοι προσέφερεν, επί βελούδινου μικρού προσκεφαλαίου, έναν αργυρούν στέφανον εκ μέρους του πατραϊκού κοινού, εις ένδειξιν αγάπης και υπολήψεως. Αυτή η στιγμή είχε τύπον όλως εθνικόν και μεγίστης σημασίας.

1.4 Το αργυρό στεφάνι που εκτίθεται στην «Προθήκη Καρρέρ» στο Μουσείο. Πηγή: <https://zakynthos-museumsolomos.gr/pavlos-karrer.html>.

⁹⁸ Ξεπαπαδάκου, ό.π., σσ. 27 – 63.

⁹⁹ Λούντζης, Ν. (2021). *Η όπερα Μάρκος Μπότσαρης, το 2012*, στο: «Μάρκος Μπότσαρης, μελόδραμα σε τέσσερις πράξεις», Αθήνα.

2.3 Ο Μάρκος Μπότσαρης του Tommaso Zauli Sajani

Το δεύτερο έργο που θα ασχοληθούμε σε αυτή τη διπλωματική εργασία είναι η πεντάπρακτη τραγωδία «Marco Bozzari» του ιταλού δικηγόρου και συγγραφέα Tommaso Zauli Sajani (1802-1872), η οποία εκδόθηκε το 1865 στη Φλωρεντία. Η υπόθεση του έργου στηρίζεται σε πραγματικά ιστορικά γεγονότα, κάτι που αποτυπώνεται και στους χαρακτήρες: Marco Bozzari, Constantino Bozzari, Crise (κόρη του Μάρκου), Porfirio, Teodoro Negri, Ulisse (Οδυσσέας), Teodoro Collocotroni, Constantino Metaxa, Kizzo-Demetrio (γιος του Μπότσαρη, 9 ετών) κτλ.¹⁰⁰. Η πρώτη πράξη στήνεται στο Μεσολόγγι, η δεύτερη σε κήπο του όρους Αράκυνθος στο Άστρος, η τρίτη στο χωριό Sovalaco, η τέταρτη και η πέμπτη στους πρόποδες του όρους Anfrisso¹⁰¹. Τη μετάφραση αυτού του έργου στην ελληνική γλώσσα επιμελήθηκε ο Γεώργιος Σφήκας στη Ζάκυνθο το 1867. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει στο εισαγωγικό του σημείωμα ο μεταφραστής:

Η τραγωδία αυτή, παρασταθείσα ενταύθα μεν κατά την 22^{ην} Ιανουαρίου, εν Πάτραις δε κατά τας 11 Φεβρουαρίου 1867, έτυχεν ευμενεστάτης δεξιώσεως. Ο ενθουσιασμός των θεατών έφθασεν εις το μη περαιτέρω, απειράκις οι ηθοποιοί διεκόπησαν υπό των ζωηρών χειροκροτήσεων και ζητωκραυγών, μετά το τέλος δε εκάστης πράξεως επανειλημμένως εκάλουν αυτούς επί της σκηνής, ήτις εκάστοτε κατεπλημύρει υπό των ζαχαρωτών. Παλμούς συγκινήσεως ησθάνθημεν ότε κατά την εμφάνισιν της σημαίας πάντες ως εξ ενός στόματος ανέκραζαν “ζήτω η απελευθέρωσις των δούλων αδελφών” και τότε ίδομεν τα στήθη των γενναίων αξιωματικών, παρευρεθέντων κατά την παράστασιν, υπό εθνικού ενθουσιασμού εξογκούμενα, και τους οφθαλμούς αυτών υπό δακρύων ελπίδος βρεχομένους. Και το ωραίον φύλον ουκ ολίγον συνεκινήθη κατά τον αποχωρισμόν του Μάρκου από της φιλότατης οικογενείας του. Ωφελούμενοι εκ της περιστάσεως σπεύδομεν ίνα δημοσίως εκφράσωμεν προς τους συμπολίτας ημών ευγνωμοσύνην δι’ όσας κατέβαλον προσπαθείας προς επιτυχίαν της παραστάσεως παρασχόντες ημίν πάντα τα μέσα¹⁰².

Ο Zauli αναφέρεται στην Πίζα, τόπο που ο Μπότσαρης επιλέγει να στείλει την οικογένειά του για να σωθεί. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, ο Μπότσαρης είπε στη σύζυγό του, Χρυσή:

Ο Πορφύριος σε συσταίνει εις τον αγαθόν Ποιμενάρχην της Άρτας όστις μονάζων διάγει εν τη Πίσση, και η ευλογία του σε συνοδεύει. Θέλεις ίδη ξένους τόπους, θέλεις ίδη τη δυστυχή και ωραίαν Ιταλίαν, τα δε ατυχή τέκνα της, προσηλούντα επί σε έκθαμβον το βλέμμα, θέλουσιν είπη “Εκείνη είναι η σύζυγος του πολεμιστού του Σουλίου”. Παρηγόρησον τους τεθλιμμένους εκείνους, και ειπέ προς αυτούς ότι εκ των δυστυχιών της Ελλάδος έμαθον να τους συγκλαίω¹⁰³.

¹⁰⁰ Πλεμμένος, ό.π., σσ. 561 – 562.

¹⁰¹ Pieri, M. (1832). *Compendio della storia del risorgimento della Grecia*, dal 1740 al 1824, Torino, σσ. 94 – 110.

¹⁰² Zauli-Sajani, ό.π., σ. 7.

¹⁰³ Zauli-Sajani, ό.π., σ. 33.

Οι κοινές τύχες και συμφορές των δύο λαών, καθώς και η κριτική των μεγάλων δυνάμεων, είναι μερικά από τα στοιχεία που είναι εμφανή στο έργο του Zauli.

Ο Tommaso Zauli – Sajani (1802 – 22 Ιουλίου 1872) γεννήθηκε και πέθανε στο Forlì. Κατά τη διάρκεια όμως, της ζωής του εξορίστηκε σε διάφορα μέρη, όπως η Κέρκυρα, η Μάλτα, η Τοσκάνη και το Πιεμόντε. Πέρα από την ιδιότητα του συγγραφέα είχε κι αυτή του δικηγόρου, καθώς είχε σπουδάσει Δίκαιο στο Πανεπιστήμιο της Μπολόνια και μετέπειτα πραγματοποίησε την πρακτική του στη Ρώμη. Ήταν πατριώτης κι αγωνιζόταν για μια ελεύθερη πατρίδα. Μάλιστα, το 1831 ίδρυσε στο Forlì την πατριωτική εφημερίδα *L'Emilia*. Έγραψε βιβλία ιστορίας και γεωγραφίας συμβάλλοντας έτσι στα σχολικά εγχειρίδια. Βέβαια, η αγάπη του για το θέατρο ερχόταν πάντα σε πρώτο πλάνο για αυτό και το 1830 ίδρυσε μαζί με τη γυναίκα του το θεατρικό θίασο Rattopulo και μαζί ανέβαζαν παραστάσεις. Ζούσε μια πολύ δραστήρια ζωή, όπου κι εάν βρισκόταν μεταξύ θεάτρου και δημοσιογραφίας. Κατά την περίοδο της εξορίας στη Μάλτα ασχολήθηκε με το περιοδικό *Mediterraneo*, το οποίο κι είχε δημιουργηθεί από άτομα που ανήκαν στο κίνημα Giovine Italia για προπαγανδιστικούς λόγους. Επιπλέον, μαζί με τον ποιητή Lorenzo Borsini εξέδιδαν τη φυλλάδα *Lo Stenterello*. Η ενασχόληση του αυτή με τα περιοδικά και τις φυλλάδες και κυρίως οι τοποθετήσεις του τον έφεραν αντιμέτωπο με όσους ασπάζονταν τον κλήρο. Ήταν πνεύμα ανήσυχο κι αγωνιστικό, καθώς συμμετείχε σε διάφορα γεγονότα, όπως στις ταραχές του 1831 κι επίσης αγωνίστηκε την περίοδο 1848 – 1849. Ο Zauli–Sajani έγραψε ποιήματα πατριωτικά, τα οποία δημοσίευε στα περιοδικά που αρθρογραφούσε. Ποιήματα, τα οποία ποτέ δεν εκδόθηκαν σε μια συλλογή. Έγραψε δέκα τραγωδίες εμπνευσμένες από θέματα ιστορικά με την πιο διαδεδομένη αυτήν που μας απασχολεί στη συγκεκριμένη εργασία, την τραγωδία *Marco Bozzari*. Προτού να εκδοθεί στη Φλωρεντία το 1865 είχαν προηγηθεί δύο ακόμα εκδόσεις της, μία το 1833 στην Κέρκυρα και μία το 1847 στο Forlì. Άλλες τραγωδίες του ήταν οι εξής: *Lisleadam* (Malta 1842), *Il Duca Valentino* (Firenze 1851), *Faliero* (Bastia 1828), *Fedra* (Forlì 1829), *Miridate* (1827), *Caterina Sforza* (1827), *Il Conte Ugolino* (Bastia 1830), *La Pia* (1831), *Ulisse in Corsica* (1833) και κάποιες ακόμα που δεν εκδόθηκαν¹⁰⁴.

¹⁰⁴ Manzi, A. (1837). *Zauli-Sajani Tommaso*, Enciclopedia Italiana. (Διαθέσιμο στο: https://www.treccani.it/enciclopedia/tommaso-zauli-sajani_%28Enciclopedia-Italiana%29/)
Portelli, S. (2020), *Zauli – Sajani Tommaso*, Dizionario Biografico degli Italiani, vol. 100, https://www.treccani.it/enciclopedia/sajani-tommaso-zauli_%28Dizionario-Biografico%29/.

Διαβάζοντας την τραγωδία *Marco Bozzari* του Zauli-Sajani, είναι εμφανές πως ο συγγραφέας γνωρίζει πολύ καλά τα γεγονότα, κάτι το οποίο αποδεικνύεται από τους χαρακτήρες για τους οποίους οι πληροφορίες είναι ξεκάθαρες. Για παράδειγμα ο Teodoro Negri είναι ο Θεόδωρος Νέγρης, ένας Φαναριώτης μέλος της Φιλικής Εταιρείας και της επανάστασης που προσεταιρίστηκε τον Κολοκοτρώνη, ενώ ο Constantino Metaxa είναι ο γνωστός Κωνσταντίνος Μεταξάς, αναπληρωτής του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου¹⁰⁵. Ο Porfirio είναι ο επίσκοπος της Άρτας, Πορφύριος, που έλαβε μέρος στις Εθνικές Συνελεύσεις ως πληρεξούσιος και βουλευτής¹⁰⁶. Πέρα από τα πρόσωπα, σημαντική είναι η χρήση του *Θούριου* του Ρήγα Φεραίου στο τέλος της δεύτερης και στην αρχή της τρίτης σκηνής της πρώτης πράξεως, ύμνος που απαγγέλει ο χορός των στρατιωτών¹⁰⁷. Απόσπασμα από το *Θούριο* του Φεραίου έχει συμπεριλάβει στην προμετωπίδα της έκδοσης του έργου του *Markos Botzaris* ο Γερμανός Johann Nepomuk Sepp¹⁰⁸.

Πρώτη πράξη: Η παράκληση

Το σκηνικό διαδραματίζεται στο εσωτερικό του ναού του Μεσολογγίου, την καθέδρα του Αρχιεπισκόπου Πορφύριου, όπου ο Κωνσταντίνος Βότσαρης αναγγέλλει την άφιξη του αγωνιστή από την Κεφαλονιά, Κωνσταντίνου Μεταξά. Στρατιώτες και λαός προμηνύουν τον ερχομό του Μάρκου Μπότσαρη από το πεδίο μάχης. Ο Μάρκος προβληματισμένος για την εξέλιξη των γεγονότων στην Ελλάδα ζητά τη βοήθεια του Πορφυρίου, ώστε να φυγαδευτεί η οικογένεια του στην Πίζα.

Δεύτερη πράξη: Στιγμές με τα μέλη της Εθνοσυνελεύσεως

Σε ένα δάσος κέδρων του όρους Αράκυνθος στο Άστρος, τόπου της Β' Εθνοσυνελεύσεως, μαζεμένα τα μέλη συνομιλούν. Ανάμεσα στους παρόντες είναι ο Νέγρης, ο Οδυσσέας, ο Κολοκοτρώνης με τον Μαυροκορδάτο να ξεχωρίζει δια της απουσίας του με αποτέλεσμα να προκαλείται έντονο θέμα συζήτησης για το όνομά του. Στη συζήτηση αργότερα παρεμβαίνει ο Μάρκος Βότσαρης και τέλος, καταφθάνει ο αδερφός του Κωνσταντίνος, φέρνοντας κακά μαντάτα για την Εύβοια, την οποία έχει αρχίσει να πολιορκεί ο εχθρός.

¹⁰⁵ Pieri, M. *ο.π.*, σσ. 94 – 110.

¹⁰⁶ Χρυσανθακόπουλος, Φ. ή Φωτάκος, (1888), *Βίοι Πελοποννησίων ανδρών και των εξώθεν εις την Πελοπόννησον ελθόντων κληρικών, στρατιωτικών και πολιτικών των αγωνισαμένων τον αγώνα της επαναστάσεως*, Αθήνα, σ. 298.

¹⁰⁷ Zauli-Sajani, *ό.π.*, σσ. 12 – 13.

¹⁰⁸ Πλεμμένος, *ό.π.*, σσ. 558 – 560.

Τρίτη πράξη: Πριν τον αποχωρισμό

Στο χωριό Σοβαλάκο, σε μια καλύβα που χρησιμοποιείται ως έδρα του αρχηγού πλησιάζουν ο Κωνσταντίνος Βότσαρης, η σύζυγος του Μάρκου, Χρυσή και τα δυο τους τέκνα ο Κίτσος κι ένας ακόμα μικρότερος. Εκεί καταφθάνει ο Μάρκος με δύο Σουλιώτες και μια έντονη σκηνή ετοιμάζεται να εξελιχθεί με τον Μάρκο και τη Χρυσή να πρωταγωνιστούν. Ο Μάρκος ανακοινώνει στη Χρυσή πως θα πρέπει να αναχωρήσει για την Ιταλία μαζί με τα τέκνα τους ώστε να είναι ασφαλείς. Οι αντιδράσεις της Χρυσής και των τέκνων είναι σπαρακτικές.

Τέταρτη πράξη: Λίγο πριν τη μάχη

Στο δάσος του όρους Αμφρίσσου γύρω από ένα παρεκκλήσι κάθονται Σουλιώτες. Από το παρεκκλήσι εξέρχεται μεταμφιεσμένη σε άντρα η Χρυσή, η οποία έχει εμπιστευτεί τα παιδιά της στον πλοίαρχο, ώστε να κάνει ακόμα μια απόπειρα να πείσει το σύζυγο της να μείνει μαζί του. Ο Μάρκος τραγουδά υπό τη συνοδεία λύρας, ένα άσμα αφιερωμένο στη γυναίκα του, εκδηλώνοντας τη λατρεία του για αυτήν. Άσμα, το οποίο διακόπτεται από τον ερχομό του Οθωμανού Βασιάρ, τον οποίο ο Κωνσταντίνος κι οι στρατιώτες επιθυμούν να φονεύσουν, ενώ ο Μάρκος προτιμά να συνομιλήσει μαζί του. Η κατάληξη, βέβαια, δεν θα είναι άλλη από την έναρξη μιας ακόμα μάχης μεταξύ ελληνικού κι οθωμανικού στρατού. Πριν την αναχώρηση του στρατού για τη μάχη, η Χρυσή αποκαλύπτεται στο Μάρκο.

Πέμπτη πράξη: Ο θάνατος του Μάρκου

Το μέρος είναι το ίδιο με αυτό της τέταρτης πράξεως, τα πρόσωπα διαφέρουν, ενώ η μάχη είναι σε εξέλιξη. Παρόντες ο Πορφύριος, λαός και γέροντες. Ύστερα, προστίθενται ο Μεταξάς με οπαδούς και τέλος, ο Κωνσταντίνος Βότσαρης μαζί με στρατιώτες. Πρωταγωνιστεί η είδηση του θανάτου του Μάρκου, τον οποίο φέρνουν πληγωμένο στους ώμους τους οι γεροντότεροι στρατιώτες του. Ο Μάρκος αφήνει την τελευταία του πνοή εκεί ζητώντας από τους παρόντες να συνεχίσουν να αγωνίζονται για την απελευθέρωση της πατρίδας. Ο ήρωας Μάρκος Μπότσαρης αναφέρεται στο έργο του Brofferio *Ελληνικές Σκηνές* και σύμφωνα με το Λ. Ζώη παρουσιάστηκε στη Ζάκυνθο το 1854 και μετέπειτα το 1861 παίχθηκε στο ίδιο νησί το έργο του Zauli – Sajani σε μετάφραση του Γ. Σφήκα. Οι συγκεκριμένες πληροφορίες αναγράφονται

στο *Ιστορικό και Λαογραφικό Λεξικό* του Λ. Ζώη¹⁰⁹ κι όπως παρατηρείται η χρονολογία δε συνάδει με τη χρονολογία που αναφέρεται στην επίσημη τυπωμένη έκδοση της μετάφρασης την οποία μελετάμε. Επίσης, ο καθηγητής Ιωάννης Τσόλκας στη διδακτορική του διατριβή, στην οποία αναφέρει λογοτέχνες, συγγραφείς και διανοούμενους, που ασχολήθηκαν με την Ελληνική Παλιγγενεσία. Δεν παραλείπει να κάνει αναφορά στο έργο Marco Bozzari του Zauli – Sajani, ώστε να τονίσει τις κοινές τύχες και συμφορές των δύο λαών, των Ελλήνων και των Ιταλών¹¹⁰. Επομένως, η τραγωδία του Zauli – Sajani έχει αφήσει το λογοτεχνικό της αποτύπωμα, καθώς πολλοί μελετητές κάνουν αναφορές σε αυτήν.

2.4 Ο Μάρκος Μπότσαρης του Antonio Somma

Το τρίτο έργο που θα ασχοληθούμε σε αυτή την εργασία είναι η πεντάπρακτη τραγωδία *Marco Bozzari* του ιταλού συγγραφέα, λιμπρετίστα και ποιητή Antonio Somma, το οποίο εκδόθηκε στην Τεργέστη το 1847. Ο Somma στην αρχή του λιμπρέτου αναφέρει ένα απόσπασμα από το έργο του Πετράρχη *Trionfo della Fama* και συγκεκριμένα από το δεύτερο Canto: «... a' suoi lieto propose / Un duro prandio, una terribil cena.». Με αυτή τη φράση ο Λεωνίδας παρομοιάζε το κάλεσμα σε πόλεμο με κάλεσμα σε συμπόσιο.¹¹¹ Η υπόθεση και αυτής της τραγωδίας στηρίζεται σε αληθινά γεγονότα, κάτι το οποίο μαρτυρούν τα πρόσωπα που πρωταγωνιστούν. Χωρίζονται από τον συγγραφέα ανάλογα με το φύλου τους σε άντρες: τον Marco, τον Costantino, τον Atanasio, τον Diaco, τον Giorgio, τον Demetrio, τον Mustafa, τον Acmeto και σε γυναίκες: την Maria, την Crisè, την Angelica, την Elena. Άντρες και γυναίκες πλαισιώνονται από δύο παιδιά, έναν καπετάνιο, Μεσολογγίτες, Σουλιώτες, παλικάρια, πολίτες, υπηρέτες, λαό, ναυτικούς, έναν αξιωματικό και τούρκους στρατιώτες. Τα γεγονότα λαμβάνουν χώρα σε διάφορα μέρη, τον Αύγουστο του 1823. Η πρώτη πράξη τοποθετείται στην κορυφή του όρους Αράκυνθος, η δεύτερη στη σκηνή του Σερασκέρη, στο τουρκικό στρατόπεδο, στο Φανάρι Καρδίτσας, η τρίτη

¹⁰⁹ Ζώης, Λ. Χ. (2011). *Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου*, Τόμος Α', Ιστορικόν – Βιογραφικόν, Τρίμορφο, Ζάκυνθος, σ. 457.

¹¹⁰ Τσόλκας, Ι. (2004). *Η Ελληνική Παλιγγενεσία και ο αντίκτυπός της στη λογοτεχνία της Ιταλίας κατά τον 19ο αιώνα*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σσ. 221 – 222.

¹¹¹ Πλεμμένος, ό.π., σσ. 556 – 557.

πλησίον θαλάσσης κάτω από τα τείχη, η τέταρτη στην πλατεία του Μεσολογγίου κι η πέμπτη και τελευταία στο Καρπενήσι στη σκηνή του Σερασκέρη¹¹².

Ο Antonio Somma (28 Αυγούστου 1809 – 8 Αυγούστου 1864) γεννήθηκε στο Φριούλι και συγκεκριμένα στην πόλη Ούντινε, ενώ τα τελευταία χρόνια της ζωής του τα πέρασε στη Βενετία. Εκεί πήγε σχολείο κι εκεί έκανε τα πρώτα του βήματα παίζοντας σε διάφορες τραγωδίες. Οι οικονομικές δυσκολίες τον ανάγκασαν να δουλέψει στο υποθηκοφυλακείο και με ένα κοινωνικό βοήθημα κατάφερε να σπουδάσει Νομική στο Πανεπιστήμιο της Πάντοβας, από όπου αποφοίτησε το 1836. Την επόμενη χρονιά μετακόμισε στην Τεργέστη για να κάνει την πρακτική του. Εκεί άρχισε να δημιουργεί δεσμούς με διάφορους πατριώτες και να ασχολείται με τη δημοσιογραφία συνεργαζόμενος με την εφημερίδα «La Favilla». Από το 1841 έως το 1847 διετέλεσε διευθυντής του Teatro Grande di Trieste, ενώ την επόμενη χρονιά μετακόμισε στη Βενετία, όπου εξάσκησε τη δικηγορία και ήρθε σε επαφή με τον γνωστό μουσικοσυνθέτη Giuseppe Verdi. Ο Somma ασχολήθηκε αρκετά με τα καλλιτεχνικά δρώμενα. Αρχικά ως ηθοποιός, όπως αναφέραμε παραπάνω, ως καλλιτεχνικός διευθυντής θεάτρου αλλά κι ως δημιουργός τραγουδιών - σονέτων. Το 1835, όταν ήταν ακόμα φοιτητής, έγραψε το πρώτο του έργο με τίτλο *Parisina*, μια τραγωδία σε πέντε πράξεις, η οποία μάλιστα γνώρισε μεγάλη επιτυχία. Ύστερα ακολούθησε η πεντάπρακτη τραγωδία *Marco Bozzari* (1847), *La Figlia dell'Appennino*, (1852) και η *Cassandra* (1859). Η πρώτη του επαφή με το λυρικό θέατρο ήταν το 1837 με το έργο *Allegoria interpolate di canto e musica*, το οποίο παρουσιάστηκε στο θέατρο της Gorizia. Δύο χρόνια μετά συνεισέφερε στο έργο *Un duello sotto Richelieu*, σε μουσική του Federico Ricci. Αργότερα, έχοντας γνωρίσει τον Verdi ξεκινά μια νέα συνεργασία της οποίας, βέβαια, η πρώτη απόπειρα με το έργο του Σαίξπηρ *Re Lear* δεν ευοδώθηκε. Ωστόσο, η δεύτερη απόπειρα στέφθηκε με επιτυχία με το τρίπρακτο μελόδραμα *Un ballo in Maschera*, το οποίο παρουσιάστηκε για πρώτη φορά στο θέατρο Apollo στη Ρώμη το 1859¹¹³. Εξαιτίας αυτού του μελοδράματος το έργο που έγραψε ο Somma, μαζί με τον πιο γνωστό λιμπρετίστα του Verdi, Francesco Maria Piave, διδασκόταν στα ιταλικά σχολεία μέχρι προσφάτως¹¹⁴.

¹¹² Somma, A. (1847). *Marco Bozzari*, Tipografia Marenigh, Trieste.

¹¹³ Nassimbeni, L., *Dizionario Biografico dei Friulani*. (Διαθέσιμο στο: <https://www.dizionariobiograficodeifriulani.it/somma-antonio/>)

¹¹⁴ Seriani, L. (2011). *La lingua e la scuola*, L'Unificazione. (Διαθέσιμο στο: https://www.treccani.it/enciclopedia/la-lingua-e-la-scuola_%28L%27Unificazione%29/).

Ο θάνατος του έλληνα πατριώτη, που έπεσε στο Κεφαλόβρυσο μαχόμενος για την πατρίδα του το 1823, αποτυπώθηκε από τον Somma στη δεύτερη απόπειρα συγγραφής τραγωδίας. Δυστυχώς, δεν είχε την ίδια επιτυχία με το πρώτο του εγχείρημα, την *Parisina*. Η τραγωδία με πρωταγωνιστή το Μπότσαρη και θέμα πατριωτικό, γράφτηκε και δημοσιεύτηκε το 1847 στην Τεργέστη σε μια έκδοση που απариθμούσε μόλις 71 δείγματα. Στις 5 Νοεμβρίου του 1847 παρουσιάστηκε από το θίασο του Gustavo Modena, όμως οι απόψεις για την επιτυχία της παραστάσεως δίστανται¹¹⁵. Η παράσταση ανέβηκε μετέπειτα στη Νάπολη το Μάρτιο του 1864 από το δίδυμο Majeroni και Taddei, οι οποίοι δέχτηκαν το πιο δυνατό χειροκρότημα¹¹⁶. Αναφορά στην παράσταση με θέμα το Μπότσαρη κάνει κι ο Giovanni Battista Cipriani σε μια έκδοση αφιέρωμα για τον Somma. Δηλώνει πως και τις δυο φορές που ανέβηκε η παράσταση το κοινό την αγκάλιασε με το θερμό χειροκρότημα του. Επιπλέον, στην έκδοση αυτή αναφέρεται μια ακόμα τραγωδία του συγγραφέα με τίτλο *Demetrio*, η οποία δε δημοσιεύτηκε¹¹⁷.

Το έργο του Somma, πέρα από την πρόζα και τους διαλόγους μεταξύ των πρωταγωνιστών, εμπλουτίζεται με τραγούδια, τα οποία προέρχονται από δύο πολύ γνωστές συλλογές: η μια ανήκει στον Ιταλοσέρβο Niccolò Tommaseo κι έχει τίτλο *Canti del popolo Greco* (1842) κι η άλλη ανήκει στον Γάλλο Claude Fauriel (1824 – 1825) και τιτλοφορείται *Chants populaires de la grece modern (Canti popolari della Grecia)*. Επιπλέον, ο συγγραφέας άντλησε πληροφορίες για τα ιστορικά γεγονότα σε δύο πολύ σημαντικά έργα: *Storia della Rigenerazione della Grecia* του γάλλου Πούκεβιλ και *Storia del Risorgimento della Grecia* του ιταλού Luigi Ciampolini¹¹⁸.

*O figli e nepoti,
Già folgori in guerra,
Or mute reliquie
Che chiude la terra:
Chè uscir non v'è dato
Dagli umidi letti?
La tazza dividere
De' nostri banchetti?
... De tanto vi chiamo!
E come se jeri
V'avessi perduto,*

¹¹⁵ D'Angelo, E., (2018), *Antonio Somma*, Dizionario Biografico degli Italiani, Volume 93. (Διαθέσιμο στο: www.academia.edu/41431052/Antonio_Somma).

¹¹⁶ Dal Torso, Vinc. E., (24 Marzo 1864), *La Scena*, Giornale di Musica, Corografia e Drammatica, No.47, Anno I, Trieste.

¹¹⁷ Cipriani, G.B., (1864), *In morte di Antonio Somma [G.B. Cipriani]*, Tip. G. Grimaldo.

¹¹⁸ Πλεμμένος, ό.π., σ. 557.

*Nè i guardi severi,
Nè il suon della voce,
Indarno aspettato:
Nè i bruni capegli
Ho in nulla obliato!
...Più dolce del vino
M'allegra le vene
La vostra memoria!
Parate le cene
O figli e nepoti,
Ch'io scendo tra voi,
Se più non v'è dato
Risorgere a noi!*

Το παραπάνω απόσπασμα είναι λόγια που τραγουδά μια γυναίκα, που έχει χάσει κάποιον δικό της, ένα μοιρολόι που ψέλνει κάθε φορά που πάει στην εκκλησία ή κάθε φορά που επισκέπτεται το μνήμα του εκλιπόντος. Οι γυναίκες τραγουδούν, οι άντρες χρησιμοποιούν απλά λόγια κι αποχαιρετούν¹¹⁹.

Πρώτη πράξη: Συνάντηση συντρόφων

Υπό το φως του φεγγαριού που αντανακλάται στο νερό (καθώς είναι νύχτα) κι ανάμεσα από βελανιδιές κι ελιές στο όρος Αράκυνθος ανταμώνουν ο Αθανάσιος κι ο Δημήτριος ενώ πιο χαμηλά βρίσκονται κάποια παλικάρια. Ύστερα προστίθενται στη συντροφιά των παραπάνω ο Μάρκος Μπότσαρης μαζί με κάποια παλικάρια και τέλος ο Κωνσταντίνος. Οι συζητήσεις είναι φορτισμένες, καθώς η κατάσταση με τις μάχες είναι τεταμένη. Ο Αθανάσιος φτάνει σε σημείο να δακρύσει ακούγοντας τα λόγια του ήρωα του Σουλίου έχοντας χάσει γυναίκα και κόρη.

Δεύτερη πράξη: Μίξη ελληνικού και οθωμανικού κόσμου

Η δεύτερη πράξη διαδραματίζεται στη σκηνή του Σερασκέρη, όπου ο Οθωμανός ηγέτης Μουσταφά καλεί τη σιωπηλή ελληνίδα Μαρία να διαβάσει κάποιο τυχαίο απόσπασμα από το κοράνι. Ακολουθεί συζήτηση μεταξύ των δύο, ώσπου εισέρχεται ο Acmeto με ειδήσεις σχετικές με τις μάχες του αγώνα. Ο Acmeto αναχωρεί ύστερα από αίτημα του Μουσταφά, ο οποίος συνεχίζει τη συζήτηση του με τη Μαρία, μέχρι που αποχωρεί κι αυτός, ενώ εισβάλλει ο Giorgio κι ακολουθεί ένας

¹¹⁹ Fauriel, C. (1825), *Canti popolari della Grecia*, p. 38.

αρκετά φορτισμένος ψυχικά διάλογος. Η πράξη ολοκληρώνεται με την επιστροφή του Μουσταφά στη σκηνή και τη δήλωσή του για την αυριανή ημέρα.

Τρίτη πράξη: Η στιγμή του αποχωρισμού

Πλησίον της θάλασσας παρευρισκόμενοι άντρες και γυναίκες συνομιλούν, ώσπου εμφανίζονται ο Μάρκος με τη γυναίκα του Χρυσή. Ακολουθούν μακροσκελείς διάλογοι ανάμεσα στο ζεύγος, καθώς ακολουθεί η στιγμή του αποχαιρετισμού. Η Χρυσή με τα παιδιά της θα φυγαδευτούν στην Ιταλία για να είναι ασφαλείς μακριά από τους οθωμανικούς κινδύνους. Λίγο μετά εμφανίζεται η αδελφή του Μπότσαρη η Angelica μαζί με τα παιδιά, υπηρέτες και τον καπετάνιο, όπου ακολουθεί η σπαρακτική στιγμή του αποχαιρετισμού με το αγωνιστή να μένει πίσω υμνώντας την πατρίδα.

Τέταρτη πράξη: Ο ξεσηκωμός

Στην πλατεία του Μεσολογγίου στο πλάι της εκκλησίας τα παλικάρια και Σουλιώτισσες τραγουδούν. Συγκεντρωμένοι ο Αθανάσιος, ο Δημήτριος, η Έλενα κι ο Διάκος μαζί με άλλους συνομιλούν για το Μάρκο και για τα τρέχοντα γεγονότα μέχρι που καταφθάνουν ο Μάρκος, ο Κωνσταντίνος κι άλλα παλικάρια. Είναι η στιγμή, που ο Μπότσαρης ξεσηκώνει τα πλήθη για μια μάχη γνωρίζοντας πως μπορεί να είναι η τελευταία τους. Παλικάρια και Σουλιώτισσες δηλώνουν δυναμικά παρών.

Πέμπτη πράξη: Ο θάνατος του Μάρκου

Η τελευταία πράξη εξελίσσεται στο Καρπενήσι, στη σκηνή του Σαρασκιέρη, ξεκινώντας με την παρουσία του Giorgio και της Maria την προσθήκη του Acmeto και του Μουσταφά. Οι Έλληνες βρίσκονται εκεί κι η μάχη είναι σε εξέλιξη. Ο Μάρκος, Αθανάσιος, ο Διάκος κι ο Κωνσταντίνος είναι αποφασισμένοι να την κερδίσουν κι αυτήν τη μάχη, μα δυστυχώς αυτό δεν επιτυγχάνεται, καθώς ο Μάρκος Μπότσαρης τραυματίζεται θανάσιμα και με λόγια ένδοξα αποχαιρετά τους συντρόφους του.

Η τραγωδία του Somma είναι εμπλουτισμένη με εικόνες, καθώς ο συγγραφέας επιθυμεί να μεταφέρει το κοινό στο μέρος όπου εξελίσσεται κάθε σκηνή, όπως για παράδειγμα στην πρώτη πράξη δίνει μια πλήρη περιγραφή του χώρου και του χρόνου. Στο όρος Αράκυνθος υπάρχουν βελανιδιές κι ελιές, από τις κορφές του όρους

απουσιάζει η βλάστηση, από εκεί ξεκινούν δύσκολα μονοπάτια και κατεβαίνουν νερά. Είναι νύχτα και το φως του φεγγαριού αντανακλάται στα νερά¹²⁰. Γενικότερα, υπάρχει περιγραφικότητα στο έργο, οι διάλογοι είναι αναλυτικοί και πολλές φορές μακροσκελείς. Στις πέντε πράξεις του έργου ο συγγραφέας έχει προσπαθήσει να παρουσιάσει όσα περισσότερα στοιχεία και γεγονότα μπορεί. Επιθυμεί να δείξει τι συμβαίνει στις συνάξεις των Ελλήνων αλλά και στις σκηνές των Οθωμανών. Στην παρουσίαση των προσώπων στην αρχή του έργου περιορίζεται στην αναφορά μονάχα των ονομάτων, επομένως, καλείται ο αναγνώστης να ανακαλύψει τα πρόσωπα και τη μεταξύ τους σχέση διαβάζοντας το έργο. Παλικάρια, στρατιώτες, Σουλιώτισσες, Μεσολογγίτες, πολίτες, υπηρέτες, καπετάνιοι, Οθωμανοί κι Έλληνες μαζί με τους πρωταγωνιστές γεμίζουν την κάθε σκηνή τραγουδώντας και παίζοντας. Ο Somma αναδεικνύει τη σχέση του Μπότσαρη με τους συντρόφους του και γενικότερα με όλο τον ελληνικό λαό, παρουσιάζει τη συναναστροφή μιας Ελληνίδας με τον Οθωμανό ηγέτη Μουσταφά κι αναφέρεται στο κοινό σημείο των δυο διαφορετικών θρησκειών μέσα από μια σύντομη ανάγνωση αποσπάσματος του κορανίου. Από το έργο δεν θα μπορούσε να λείπει μια σκηνή με το Μπότσαρη και τη γυναίκα του Χρυσή πριν τον αποχωρισμό τους, η προετοιμασία της μάχης στο Καρπενήσι στην πλατεία του Μεσολογγίου και τέλος η μάχη στην οποία χτυπιέται θανάσιμα ο ήρωας του Σουλίου. Στη μάχη, πέρα από τον Μπότσαρη, πεθαίνει κι η Μαρία, που παρουσιάζεται ως κόρη του Αθανάσιου, επομένως το πλήγμα είναι μεγάλο για αυτόν που χάνει συγχρόνως φίλο και κόρη, μα ο φίλος του προτού να κλείσει τα μάτια του κι αφήσει την τελευταία του πνοή στα χέρια του, προσπαθεί να τον παρηγορήσει λέγοντας του πως του μένει η Ελλάδα: «*Amico mio, se spenta...La figlia t'hanno... ti riman la Grecia!*»¹²¹.

2.5 ΕΡΓΑ ΠΟΥ ΓΡΑΦΤΗΚΑΝ ΓΙΑ ΤΟΝ ΜΑΡΚΟ ΜΠΟΤΣΑΡΗ

- *Εις Μάρκον Μπότσαρη*, (1823 – 1824), Διονύσιος Σολωμός
- *Marco Bozzaris*, (1825), Fotz – Green Halleck
- *Marcos Botzaris au Mont Aracynthe*, (1825), Justie Olivier
- *Hymne auf den Tod des Marco Botzaris*, (1843), Johanna Kinkel
- *Gran Scena, Co ro e Duetto sulla partenza dell'eroe Marco Bozzari*, (1846), Vincenzo N. Misfud
- *Marco Bozzari*, (1847), Antonio Somma

¹²⁰ Somma, ο.π., σ. 5.

¹²¹ Somma, ο.π. σσ. 101 – 104.

- *Bozzaris*, (1851), Nathaniel Deering
- *Marco Botzari*, (1860), Caccialupi – Carrer
- *Markos Botzaris*, (1860), Johann Nepomuk Sepp
- *La Fidanzata di Marco Bozzari*, (1863), Martino Frontini
- *Marco Bozzari*, (1865), Tommaso Zauli Sajani
- *Μάρκος Μπότσαρης*, Γεωργίου Λαγουϊδάρα

Η παραπάνω είναι μια λίστα έργων – με εξαίρεση το τελευταίο – που αναφέρονται στη μελέτη του Γ. Πλεμμένου¹²². Όπως παρατηρείται από τα ονόματα, συγγραφείς με διαφορετικές καταγωγές εμπνεύστηκαν από το θέμα της Ελληνικής Επανάστασης και συγκεκριμένα, επέλεξαν να παρουσιάσουν τον μεγάλο αυτό ηγέτη, τον μεγάλο αυτό ήρωα του Σουλίου, που έδωσε τη ζωή του για την απελευθέρωση της Ελλάδος, τον Μάρκο Μπότσαρη. Το τελευταίο έργο, που αναφέρεται στη λίστα, είναι μια τραγωδία και συγκεκριμένα ένα μελόδραμα του Γεωργίου Λαγουϊδάρα, το οποίο μελοποιήθηκε από τον κεφαλλονίτη Νίκο Μεταξά-Τζάννη¹²³. Ο Λαγουϊδάρας (1814 – 1874) ήταν ζακυνθινός ποιητής και έγραψε το τρίπρακτο αυτό μελόδραμα σε ιταλικό λιμπρέτο, το οποίο αξιοποιήθηκε το 1849 από τον επίσης, Ζακυνθινό μουσουργό Φραγκίσκο Δομενεγίνη (1807 – 1874). Κατόπιν, ο Νικόλαος Μεταξάς-Τζάννης δημιούργησε τη δική του εκδοχή για τους επετειακούς εορτασμούς της ελληνικής παλιγγενεσίας του 1854 στην Κεφαλονιά και συγκεκριμένα στο Αργοστόλι, εκδηλώσεις οι οποίες ακυρώθηκαν λόγω της έναρξης του Κριμαϊκού πολέμου το 1853 και λόγω του λιμού που έπληξε το νησί την αμέσως επόμενη χρονιά¹²⁴. Το συγκεκριμένο λυρικό έργο με θέμα την Ελληνική Επανάσταση ανακαλύφθηκε πρόσφατα σε μια μουσικολογική έρευνα σε ιδιωτικά αρχεία κι αφού μελετήθηκε και αποκαταστάθηκε μουσικολογικά παρουσιάστηκε ολοκληρωμένο σε παγκόσμια πρώτη για το επετειακό έτος 2021 κατόπιν πρωτοβουλίας της Κοσμητείας της Φιλοσοφικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών¹²⁵.

¹²² Τα συγκεκριμένα έργα αναφέρονται στον έρευνα του Γ. Πλεμμένου, (2015), *Η καλλιτεχνική συμβολή των φιλελλήνων στην Επανάσταση του 1821: δημιουργοί, ρεπερτόριο, απήχηση*, στο: Συλλογικό, Φιλελληνισμός – Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1821 ως σήμερα, εκδόσεις Ηρόδοτος, Αθήνα.

¹²³ Ζώης, Λ., ο.π. σ. 398.

¹²⁴ Καλοπανά, Μ., (2021), «Μάρκος Μπότσαρης» του Νικολάου Μεταξά – Τζάνη από τη Φιλαρμόνια Ορχήστρα Αθηνών, από ιστοσελίδα <https://critics-point.gr/%CE%BC%CE%AC%CF%81%CE%BA%CE%BF%CF%82-%CE%BC%CF%80%CF%8C%CF%84%CF%83%CE%B1%CF%81%CE%B7%CF%82-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CE%BB%CE%AC%CE%BF%CF%85-%CE%BC%CE%B5%CF%84%CE%B1/>

¹²⁵ <https://hub.uoa.gr/veakeio-botsaris-opera/>.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η Ελληνική Παλιγγενεσία, ο αγώνας για την απελευθέρωση της πατρίδας από τον τουρκικό ζυγό, τα ιστορικά γεγονότα που διαδραματίστηκαν και τα πρόσωπα που πρωταγωνίστησαν σε αυτά, αποτέλεσαν πηγή καλλιτεχνικής και δημιουργικής έμπνευσης για έλληνες και ξένους συγγραφείς, συνθέτες, ποιητές και ζωγράφους τόσο του 19^{ου} όσο και του 20^{ου} αιώνα. Ο φιλελληνισμός εκδηλώθηκε κυρίως τον 19^ο αιώνα στον ευρωπαϊκό χώρο, την εποχή του ρομαντισμού κι εμπνεύστηκε από τον ξεσηκωμό των Ελλήνων ενάντια στον τούρκο κατακτητή και τη δίκαιη διεκδίκηση της ελευθερίας, η οποία προτάσσεται ως ύψιστο αγαθό. Η στάση αυτή των Ελλήνων στα μάτια των καταπιεσμένων ευρωπαϊκών λαών ήταν η κινητήριος δύναμη για να ξεσηκωθούν κι οι ίδιοι και να αγωνιστούν για τη δική τους ελευθερία. Τα προβλήματα ήταν κοινά για αρκετούς ευρωπαϊκούς λαούς όπως άλλωστε και για τους Ιταλούς, οι οποίοι βίωναν μια παρεμφερή πολιτική κατάσταση. Κατά τη διάρκεια του «πρώιμου ρομαντισμού», μια περίοδος που διαρκεί περίπου 25 χρόνια, κυριαρχούν τα ιδανικά του Risorgimento και αξίες όπως ο ηρωισμός κι ο πόθος για την ελευθερία, ιδανικά κι αξίες που καθρεφτίζονται σε λογοτεχνικό επίπεδο. Το τρίπτυχο της ελευθερίας, της ανεξαρτησίας και των δικαιωμάτων του κάθε έθνους είναι το ύψιστο αγαθό και σύμφωνα με το Mazzini η πατρίδα είναι μια αποστολή, ένα κοινό καθήκον¹²⁶.

Σε αυτή την εργασία μελετήθηκαν κάποια από τα έργα τα οποία γράφτηκαν στηριζόμενα στα γεγονότα της Ελληνικής Επανάστασεως και συγκεκριμένα στην ηρωική μορφή του Μάρκου Μπότσαρη. Ο Brofferio στο έργο του *Scene Elleniche* αναφέρει για το Μπότσαρη μέσα από τα λόγια του Αρχιεπίσκοπου Πορφυρίου:

Visse come Aristide e morì come Leonida: quindi la Grecia dichiara Marco Botzari suo liberatore, e vuole che la famiglia di lui sia famiglia della patria. Riposa in seno del Signore anima generosa: sia lieve la terra sulle tue membra, o cittadino immortale! . . . Addio Marco Botzari, addio, addio!

Παρομοιάζει τη ζωή του με εκείνη του Αριστείδα και το θάνατο του με εκείνον του Λεωνίδα τονίζοντας τον ηρωισμό του¹²⁷. Συνεπώς, είναι λογικό μια τέτοια προσωπικότητα να ενέπνευσε πολλούς να τον τιμήσουν μέσα από τα έργα τους και επιπλέον, να αποτελεί αντικείμενο εκτενούς συζήτησης μέχρι και σήμερα. Θυσίασε

¹²⁶ Τσόλκας, Ι. (2015). Ιστορία της Ιταλικής Λογοτεχνίας, Φιλολογική, ιστορική και κοινωνικοπολιτική προσέγγιση, Πεδίο, Αθήνα, σ. 312.

¹²⁷ Brofferio, A., (1863), *Scene Elleniche*, Guigoni, Milano, σ. 170.

τη ζωή του για το ελληνικό έθνος, για μια Ελλάδα απελευθερωμένη από τον τουρκικό ζυγό, για να ζούμε σήμερα ελεύθεροι. Υπάρχουν δεκάδες τραγωδίες, μελοδράματα, ποιήματα, ωδές, πίνακες ζωγραφικής ακόμα και ιστορίες για το θέατρο σκιών (Καραγκιόζης) εμπνευσμένες από τον ήρωα αυτόν. Το Θέατρο Σκιών συγκεκριμένα, το σημαντικότερο λαϊκό θεατρικό είδος έως τα μέσα του 20ου αιώνα, έχει να επιδείξει ένα πλούσιο δραματολόγιο με έργα ειδικά για τους ήρωες και τα γεγονότα από την Επανάσταση του 1821. Μάλιστα, μέσα από αυτά τα ηρωικά έργα ο Καραγκιόζης απέβαλε τα ανατολίτικα στοιχεία του και απέκτησε την ελληνική υπόσταση¹²⁸. Στόχος των караγκιόζοπαιχτών δεν ήταν η ιστορική ακρίβεια αλλά η προβολή των ηρώων. Από τους ήρωες, δεν θα μπορούσε να λείπει «Ο ήρωας του Καρπενησίου Μάρκος Μπότσαρης». Ο Γ. Ιωάννου στο άρθρο του με τίτλο: *Το ελληνικό θέατρο σκιών* στο περιοδικό Τα μιμικά, τ. 2/1984, παρατηρεί:

Τα ηρωικά έργα είναι δημιουργίες του ελληνικού θεάτρου Σκιών. Είναι δραματικά μα δεν τους λείπει το κωμικό στοιχείο, όπου φορέας του είναι συνήθως το πρόσωπο του Καραγκιόζη καθώς βρίσκεται κάθε φορά τρόπος, και μάλλον αδέξιος να έχει ανάμιξη κι αυτός στην ηρωική περιπέτεια. Τα ιστορικά αυτά έργα του Καραγκιόζη δε διακρίνονται για τη μεγάλη ιστορική τους ακρίβεια. Σέβονται όμως τα βασικά σημεία της ιστορίας που αφηγούνται¹²⁹.

Κατά την Επανάσταση του 1821 οι αγωνιστές διακατέχονταν από ένα ελληνορθόδοξο ήθος, που είχε διαμορφωθεί από την ορθόδοξη πίστη, τα ελληνορθόδοξα έθιμα της καθημερινότητας τους¹³⁰. Σε κάθε δύσκολη στιγμή, η επίκληση της θείας πρόνοιας ήταν αναμενόμενη, ενώ όταν μετά από μάχες δεν υπήρχαν ανθρώπινες απώλειες, ευχαριστούσαν Τον Θεό. Ο Τζίπης αφηγείται:

Εμετρηθήκαμε... Σκοτωμένος κανένας!... Ένας μονάχα είχε λαβωθεί στο χέρι!... Ο Μάρκος (ενν. Μπότσαρης) τότε εσηκώθηκε έβγαλε το φέσι του και ευχαρίστησε το Θεόν, ότι εις την φοβερή εκείνη μάχη, όπου εβάσταξε τρεις ώρες κανένας από εμάς δεν έμεινε σκοτωμένος. Τα μάτια του εδακρύζανε¹³¹.

Αλλά εκτός από την θεία πρόνοια, οι καθημερινές θρησκευτικές τελετουργίες δεν διακόπηκαν λόγω του πολέμου, ούτε οι μεγάλες εορτές¹³². Οι τοπικοί άγιοι

¹²⁸ Ελληνικό Θέατρο Σκιών (2004). Φιγούρες από φως και Ιστορία, Ε.Λ.Ι.Α.

¹²⁹ Ιωάννου, Γ. (1984). «Το ελληνικό θέατρο σκιών», στο περιοδικό «Τα μιμικά», τ. 2, σ.σ. 116 – 125, Αθήνα.

¹³⁰ Βαρβαρήγος, Π., Θρησκεία και θρησκευτική ζωή κατά τον πόλεμο της ανεξαρτησίας, Διπλωματική Εργασία, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2011· Μ.Γ. Βαρβούνης, «Η Επανάσταση του 1821 και το ελληνορθόδοξο ήθος της παράδοσης του Γένους», Απόστολος Βαρνάβας, τ. 82/1 (2021), σσ. 78-84.

¹³¹ Σ. Τζίπης, Απομνημονεύματα Σουλιώτου αγωνιστού του 1821 Σ. Τζίπης, Α. Ν. Παπακώστας (επιμ.), Αθήνα, Δωδώνη, 1979, σ. 57.

¹³² Χαρακτηριστική η ανέκδοτη ιστορία με πρωταγωνίστρια την Δέσπω Τζαβέλλα, που παρότι ενημερώθηκε πως σκοτώθηκαν οι γιοί της Κίτσος και Ζυγούρης, εκείνη, παρά τον θρήνο της (μοιρολόγια, κλάματα), προέτρεψε όλες τις γυναίκες να συνεχίσουν τις ετοιμασίες για τον ερχομό του Πάσχα, προκειμένου να μην «οργιστεί» ο Θεός. Εν τέλει το μαντάτο ήταν ψεύτικο και έτσι η

πανηγυρίζονταν¹³³, ενώ δεν έλειπαν και λυπητερές θρησκευτικές τελετές, μετά από τον χαμό αγωνιστών, όπως ο χαμός του Σουλιώτη αγωνιστή Μάρκου Μπότσαρη, ένας θάνατος μέχρι σήμερα ανεξίτηλος στη συλλογική μνήμη¹³⁴.

Από την αρχαική έρευνα σε παλιές τοπικές εφημερίδες της Ηπείρου (Πρεβεζάνικη Ενδοχώρα) και από γραπτές και προφορικές μαρτυρίες αποκαλύφθηκε ότι κατά την οθωμανική περίοδο παιζόταν στην περιοχή μικρής Λάκκας Σουλίου και πιο συγκεκριμένα στο χωριό Λέλοβα (σημερινό Θεσπρωτικό) του νομού Πρεβέζης (περιοχή που φέρεται ως πατρίδα του Μάρκου Μπότσαρη), το «κλέφτικο», ένα είδος δρώμενου, όπου σατίριζαν τους Τούρκους κατακτητές. Η τελευταία μαρτυρία, που υπάρχει, είναι από τη λαογραφική καταγραφή ενός δασκάλου, του Οδυσσέα Θ. Μπέτσου το 1940, όπου αναφέρεται ότι παραστάσεις δίνονταν ως και το 1936, οπότε και επιβλήθηκε η λογοκρισία του Μεταξά¹³⁵. Το εν λόγω είδος θεάτρου, λάμβανε χώρα στο πλαίσιο της αποκριάς, προφανώς για λόγους έντονης σάτιρας, ενώ συγκαταλέγεται στα «δρομικά» έθιμα, ήτοι σε αυτά που διαδραματίζονται στον δρόμο, στην πλατεία του χωριού (και όχι σε κλειστό χώρο) και έχει αυτοσχεδιαστικό χαρακτήρα.

Δέσπω ευχαρίστησε τον Θεό, λέγοντας: «Σε ευχαριστώ Θεέ μου, που μου τους φύλαξες, μα εγώ πάντα τους έχω ξεγραμμένους (δείγμα αυτοθυσίας)». Βλ. Ι. Βλαχογιάννης, Ιστορική Ανθολογία, ό.π., σ. 160.

¹³³ Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, Οι οικισμοί, η γη και ο ελληνικός λαός κατά την Επανάσταση του 1821. Κοινωνικές ζυμώσεις και διαφοροποιήσεις, Θεσσαλονίκη, Κ.&Μ. Αντ. Σταμούλης, 2018, σ. 55-59.

¹³⁴ Σε αυτό συντελεί το γεγονός πως πολλά ιστορικά τραγούδια έχουν δημιουργηθεί για τον χαμό αυτό, όπως είναι το θρηνητικό τραγούδι του θείου του Νότη Μπότσαρη. Βλ. Κ. Ρωμαίος, «1821. Οι άνθρωποι», ό.π., σ. 101. Για μια αναλυτική περιγραφή της κηδείας του Μπότσαρη, βλ. F.C.H. Rouqueville, Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασews, τ. Δ', Εν Αθήναις, 1890, σ. 245-249.

¹³⁵ Οδυσσέας Μπέτσος, «Από τις παλιές λελοβίτικες αποκριές», εφ. Πρεβεζάνικη Ενδοχώρα, 1940, χ.σ., αναδημοσίευση στο βιβλίο Οδυσσέας Μπέτσος, Θεσπρωτικό (π. Λέλοβα). Από τις παλιές Αποκριές του (Πριν το 1940), Πρέβεζα: Δήμος Θεσπρωτικού, 1992.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βακαλόπουλος, Ε., Α. (2018). *Οι οικισμοί, η γη και ο ελληνικός λαός κατά την Επανάσταση του 1821. Κοινωνικές ζυμώσεις και διαφοροποιήσεις, Θεσσαλονίκη, Κ.&Μ. Αντ. Σταμούλης.*

Βαρβαρήγος, Π. (2011). *Θρησκεία και θρησκευτική ζωή κατά τον πόλεμο της ανεξαρτησίας*, Διπλωματική Εργασία, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη.

Βαρβιάνης, Α., Ν. (1951). Παύλος Καρρέρης, ο Ζακύνθιος μουσουργός, *Ελληνική Δημιουργία*, Έτος Δ', τόμος 8^{ος}, τεύχος 85, Αθήνα.

Βαρβούνης, Μ.Γ. (2021). Η Επανάσταση του 1821 και το ελληνορθόδοξο ήθος της παράδοσης του Γένους, *Απόστολος Βαρνάβας*, τ. 82/1.

Βλαχογιάννη, Ι. (1922). *Τα ανέκδοτα του Καραϊσκάκη και του Κολοκοτρώνη*, Αθήναι.

Γιακουμή, Γ., Γιακουμή, Π. & Κατσένη, Ν. (1976). *Μεσολόγγι*. εκδ. Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα.

Γιώτης, Γ. *Εθνικό Ιστορικό Μουσείο*, (Διαθέσιμο στο: https://www.academia.edu/5859225/%CE%95%CE%B8%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CF%8C_%CE%99%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%81%CE%B9%CE%BA%CF%8C_%CE%9C%CE%BF%CF%85%CF%83%CE%B5%CE%AF%CE%BF

Γούδας, Α. (1876). *Βίοι Παράλληλοι, Ηρωες της ξηράς*, Τ. 8. Εν Αθήναις.

Δεμερτζής, Ν. & Ρουδομέτωφ, Β. (2011). Πολιτισμικό τραύμα: μια προβληματική της πολιτισμικής κοινωνιολογίας, *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 28.

Ελληνικό Θέατρο Σκιών (2004). *Φιγούρες από φως και Ιστορία*, Ε.Λ.Ι.Α.

Ζαμπέλιος, Σ. (1852). *Άσματα δημοτικά της Ελλάδος*, Κέρκυρα, Τυπογραφείον «Ερμής».

Ζώης, Λ. Χ. (2011). *Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου*, Τόμος Α', Ιστορικών – Βιογραφικών, Τρίμορφο, Ζάκυνθος.

Ζώρας, Γ., Γ. (2010-2011). *Η Ιταλική Παλιγγενεσία και ο απόηχός της στην Ελληνική Λογοτεχνία* (με αφορμή την 150ετηρίδα της ίδρυσης του Ιταλικού Κράτους), Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, τομ. 42. Ανακτήθηκε 5 Απριλίου 2022, από ιστοσελίδα <http://epub.lib.uoa.gr/index.php/epetirisphil/article/view/1505/1766>.

Ιωάννου, Γ. (1984). Το ελληνικό θέατρο σκιών, *Τα μιμικά*, τ.2, σ.σ. 116-125, Αθήνα.

Καλοπανά, Μ. (2021). «Μάρκος Μπότσαρης» του Νικολάου Μεταξά-Τζάνη από τη Φιλαρμόνια Ορχήστρα Αθηνών, από ιστοσελίδα <https://critics-point.gr/%CE%BC%CE%AC%CF%81%CE%BA%CE%BF%CF%82-%CE%BC%CF%80%CF%8C%CF%84%CF%83%CE%B1%CF%81%CE%B7%CF%82-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CE%BB%CE%AC%CE%BF%CF%85-%CE%BC%CE%B5%CF%84%CE%B1/>

Καρολίδης, Π. (1917). *Ο Γερμανικός Φιλελληνισμός*, Αθήνα.

Καρρέρης, Π. (1887). *Απομνημονεύματα του Καλλιτεχνικού μου Βίου*. Χειρόγραφο 28 σελίδων recto-verso, Ζάκυνθος: Μουσείο Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων.

Κώνστα, Κ., Σ. (1962). *Του Μάρκου Μπότσαρη*, Στερεοελλαδική Εστία, τ.16, σσ. 117-130.

Λαμπρόπουλος, Β. (2003). *Μεσολόγγι-Η Ιερή Πόλη Μήτρα της Ελλάδας*, Βασδέκης, Αθήνα.

Λάμπας, Τ. (1980). *Ο αετός του Σουλίου: μυθιστορηματική βιογραφία του Μπότσαρη*. Ατλαντίς, Αθήνα.

Λεωτσάκος, Γ., (2003). *Παύλος Καρρέρ: απομνημονεύματα και εργογραφία*, Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη, Ιόνιο Πανεπιστήμιο.

Λιάκος, Α. (1985). *Η Ιταλική Ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα (1859-1862)*, Θεμέλιο, Αθήνα.

Λουκάτος, Σ. (1996). *Ο ιταλικός φιλελληνισμός κατά τον αγώνα της ελληνικής ανεξαρτησίας, 1821-1831*. Αθήνα, Ελληνική Επιτροπή Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης, Κέντρο Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης.

Λούντζης, Ν. (2021). *Η όπερα Μάρκος Μπότσαρης, το 2012*, στο: «Μάρκος Μπότσαρης, μελόδραμα σε τέσσερις πράξεις», Αθήνα.

Μηχιώτης, Θ., Χ. (1967). *Θησαυρός Γνώσεων*. Τόμος τέταρτος, Αθήνα.

Μουσμούντης, Ν., Δ. (2017). *Παύλος Καρρέρ: Η «σκοτεινή» περίοδος (1850 – 1857)*, εκδ. Πλέσσα, Αθήνα.

Μπέτσος, Ο. (1992). «Από τις παλιές λελοβίτικες αποκριές», εφ. *Πρεβεζάνικη Ενδοχώρα*, 1940, χ.σ., αναδημοσίευση στο βιβλίο Οδυσσέας Μπέτσος, Θεσπρωτικό (π. Λέλοβα). Από τις παλιές Αποκριές του (Πριν το 1940), Πρέβεζα: Δήμος Θεσπρωτικού.

Μπίρταχας, Σ. (2015). *Εκφάνσεις του ιταλικού φιλελληνισμού κατά τη δεκαετία του 1820*, Ηρόδοτος, Αθήνα.

Ξεπαπαδάκου, Α. (2013). *Παύλος Καρρέρ*. Αθήνα: Fagotto books.

Ξεπαπαδάκου Α. (2010). Το εθνικό στοιχείο στην επτανησιακή όπερα. Η περίπτωση του Παύλου Καρρέρ. *Αριάδνη, Επιστημονικό Περιοδικό της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης*, 16, σσ. 169 – 199.

Ξεπαπαδάκου, Α. (2005). *Ο Παύλος Καρρέρ και το μελοδραματικό του έργο*. Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα: Ιόνιο Πανεπιστήμιο.

Ξεπαπαδάκου, Α. «Ο Μάρκος Μπότσαρης του Παύλου Καρρέρ: μια «εθνική» όπερα. <https://users.ionio.gr/~GreekMus/xepapadakou.pdf>

Ξεπαπαδάκου Α. (2003). «Ο Μάρκος Βότσαρης του Παύλου Καρρέρ. Μια εθνική όπερα». *Μουσικός Λόγος, Εξαμηνιαία Επιθεώρηση Μουσικής*, 5, σσ. 27 – 63.

Παπαθανασόπουλος, Η. (1974). Ο θάνατος και η κηδεία του Μάρκου Μπότσαρη. *Ιστορία Εικονογραφημένη*, τ.69, Αθήνα.

Περραιβός, Χ. (1857). *Ιστορία του Σουλίου και της Πάργας*, Αθήνα.

Πλεμμένος, Γ. (2015). Η καλλιτεχνική συμβολή των φιλελλήνων στην Επανάσταση του 1821: δημιουργοί, ρεπερτόριο, απήχηση, στο: *Συλλογικό, Φιλελληνισμός-Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1821 ως σήμερα*, Ηρόδοτος, Αθήνα.

Πολίτης, Α., (2009). «Η αγάπη για την ποίηση και οι αναγκαστικές μεταφράσεις πεζογραφίας. Ο ΙΣΙΔΩΡΟΣ ΙΣΙΔΩΡΙΔΗΣ ΣΚΥΛΙΤΣΗΣ αυτοβιογραφείται» στα πρακτικά του συνεδρίου *Πολυφωνία. Φιλολογικά μελετήματα αφιερωμένα στον Σ.Ν. Φιλιππίδη* (επιμ. ΑΓΓΕΛΑ ΚΑΣΡΙΝΑΚΗ κ.ά.), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Πούχγερ, Β. (1995). *Ανιχνεύοντας τη θεατρική παράδοση. Δέκα μελετήματα*. Αθήνα: Οδυσσέας.

Ρωμανού, Κ. (2003). *Ιταλοί συνθέτες και ελληνική μουσική*, Εθνικοί Συνθέτες, «Επτά Ημέρες», *Η Καθημερινή*, 23/3/2003, σσ. 22-26.

Ρωμανού Κ. (2011), «Ο Ιταλικός φιλελληνισμός και η επτανησιακή σκηνική μουσική η εμπνευσμένη από την ελληνική επανάσταση», Πρακτικά Συνεδρίου «Επτανησιακή Όπερα και Μουσικό Θέατρο έως το 1953», ηλεκτρονική έκδοση του Τμήματος Θεατρικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα.

Σολωμός, Δ. [1948] 1993. *Άπαντα*. τ.Α': *Ποιήματα*. (6^η Εκδ.) Επιμέλεια-σημειώσεις: Πολίτης Λ. Αθήνα: Ίκαρος.

Σταματέλος, Δ. (27/11/1980). *Το ελληνο-αλβανικόν λεξικόν του Μάρκου Μπότσαρη*, Ελευθεροτυπία (Διαθέσιμο στο <http://digital.lib.auth.gr/record/63823?ln=el>)

Στρατιωτική Ιστορία. (2008). Τεύχος 138, Γκοβόστη, Αθήνα.

Ταμπάκη, Α. & Πολυκανδριώτη, Ο. (2016). Ελληνικότητα και ετερότητα. Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και εθνικός χαρακτήρας στον 19ο αιώνα. Πρακτικά συμποσίου, τ.Β. Αθήνα.

Τζίπης, Σ. (1979). Απομνημονεύματα Σουλιώτου αγωνιστού του 1821. Τζίπη, Σ., Παπακώστας Α., (επιμ.), Αθήνα, Δωδώνη.

Τσόλκας, Ι. (2004). *Η Ελληνική Παλιγγενεσία και ο αντίκτυπός της στη λογοτεχνία της Ιταλίας κατά τον 19ο αιώνα*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Τσόλκας, Ι. (χ.χ.). *Ο σαρωτικός φιλελληνισμός της Ιταλικής Λογοτεχνίας και η Επανάσταση του 1821*. Ανακτήθηκε 5 Μαΐου 2022, από ιστοσελίδα <https://spotlightpost.com/index.php/afieroma-o-sarotikos-filellnismos/>.

Τσόλκας, Ι. (2015). *Ιστορία της Ιταλικής Λογοτεχνίας, Φιλολογική, ιστορική και κοινωνικοπολιτική προσέγγιση*, Πεδίο, Αθήνα.

Τσόλκας, Ι., (2021). *Άγνωστες Ιταλικές σελίδες για τον αγώνα των Ελλήνων για την ανεξαρτησία (1821 – 1832), Η Συμβολή των Ιταλών στην Ελληνική Επανάσταση (1821 – 1832)*, EPTbooks, σσ. 405 – 406.

Υδρία. (1979). Τόμος όγδοος, *Εταιρεία Ελληνικών Εκδόσεων*, Αθήνα.

Χατζηπανταζής, Θ. (2002). *Από του Νείλου μέχρι του Δουνάβεως. Το χρονικό της ανάπτυξης τον ελληνικού επαγγελματικού θεάτρου, στο ευρύτερο πλαίσιο της Ανατολικής Μεσογείου από την ίδρυση του ανεξάρτητου κράτους ως τη Μικρασιατική καταστροφή*. 2 τόμοι. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Χρυσανθακόπουλος, Φ. ή Φωτάκος, (1888). *Βίοι Πελοποννησίων ανδρών και των εξώθεν εις την Πελοπόννησον ελθόντων κληρικών, στρατιωτικών και πολιτικών των αγωνισαμένων τον αγώνα της επαναστάσεως*, Αθήνα, σ.298.

Ψιμούλη, Β. (2010). *Μάρκος Μπότσαρης, Ιστορική Βιβλιοθήκη: Οι ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Brofferio, A., (1863). *Scene Elleniche*, Guigoni, Milano.

Carducci, G., (1906). «Alla Louisa Grace Bartolini», στο: *Poesie di G. Carducci 1850-1900*, Μπολόνια, N. Zanichelli.

Ceccuti C., «Filoellenismo nel mondo dell'“Antologia” στο: *Indipendenza e unità nazionale in Italia ed in Grecia, Convegno di studio Atene, 2 – 7 Ottobre 1985*, Leo S. Olschi editore Firenze MCMLCCCVII.

Cipriani, G.B., (1864), *In morte di Antonio Somma [G.B. Cipriani]*, Tip. G. Grimaldo.
Dahlhaus, C. (1989). *Nineteenth-century Music*. Μετάφραση: J. Bradford Robinson. Berkeley/Los Angeles/London: University of California Press.

Dal Torso, Vinc. E., (24 Marzo 1864), *La Scena*, Giornale di Musica, Corografia e Drammatica, No.47, Anno I, Trieste.

D'Angelo, E., (2018), *Antonio Somma*, Dizionario Biografico degli Italiani, Volume 93, (Διαθέσιμο στο: www.academia.edu/41431052/Antonio_Somma).

Fauriel, C. (1825), *Canti popolari della Grecia*, p.38.

Fitz-Greene, H. (1850). *The poetical works of Fitz-Greene Halleck*: Now first collected; illustrated with steel engravings, from drawings by American artists, τόμ. I, D. Appleton, Νέα Υόρκη, pp.19-25.

Gerothanasi, S. (2020). «Modus operandi of Pavlo Carrer. The case of Marco Botzaris», *Series Musicologica Balkanica*, issue No. 1. (IMS Regional Association for the Study of Music of the Balkans), pp. 246-267.

Grant Wilson, J. (1869). *The Life and Letters of Fitz-Greene Halleck*, D. Appleton, Νέα Υόρκη, pp. 290-305.

Hess Peter Von, (1978), *Πάνθεον Ηρώων του '21. Λεύκωμα 40 λιθογραφιών και εξηγήσεων στα Ελληνικά, Γαλλικά, Γερμανικά και Αγγλικά*, Βιβλιοφιλία, Αθήνα.

Jacobs, W., G. & Co. (1912). "*Marco Bozzaris*", *Historic Poems and Ballads*, Rupert S. Holland.

Juste, D., O. (1911). *Encyclopædia Britannica*, v.20.

Lambertenghi-Porro, L., (17 Ottobre 1819) “Sotto ai quali i poveri abitanti di Parga, piuttosto che curvarsi hanno testè dato all’Europa l’esempio forte di emigrare e bruciare le ossa de’ loro padri, *Il Conciliatore*, N. 118.

Leopardi, G. (1906). «Canzone sulla Grecia», στο: *Scritti vari inediti dalle carte napoletane*, Le Monnier, Firenze.

Leopardi, G. (2001). *Zibaldone*, Newton, Roma.

Liakos, A. (1995). *L'Unificazione Italiana e la Grande Idea- Ideologia e azione dei movimenti nazionali in Italia e in Grecia, 1859-1871*, Aletheia, L'editrice della Grecia moderna, Firenze.

Malpica, C. (1842). "Canti Ellenici", στο *Religione, gloria e amore*, vol. II, Tip. Raffaele, Trombetta, Napoli.

Mercantini, L. (1885). *Canti*, Μιλάνο, Oreste Ferraio.

Mercantini, L. (1895). «Alle giovani donne italiane. Parole di un Esule» στο *Ricordo dell'inaugurazione della lapide a L.Mercantini in Ripatransone il 20 settembre 1895*, Άσκολι Πιτσένο, Cesari.

Nassimbeni, L., *Dizionario Biografico dei Friulani*, (Διαθέσιμο στο: <https://www.dizionariobiograficodeifriulani.it/somma-antonio/>).

Manzi, A. (1837). Zauli-Sajani Tommaso, *Enciclopedia Italiana*, (Διαθέσιμο στο: https://www.treccani.it/enciclopedia/tommaso-zauli-sajani_%28Enciclopedia-Italiana%29/).

Muoni, G. (2016). *Η Φιλελληνική Λογοτεχνία στον Ιταλικό Ρομαντισμό*. (Εισαγωγή-επιμέλεια Μπουμπάρα, Α., μτφρ. Κουτράκης, Σπ.) University Studio Press, Θεσσαλονίκη.

Passow, A. (1860). *Τραγούδια Ρωμαίικα-Popularia carmina Graeciae recentioris*, Teubner, Λειψία.

Persico, E. (1920). *Letteratura filellenica italiana 1787-1870*. Tipografia Bondi e C, Roma.

Pieri, M. (1832). *Compendio della storia del risorgimento della Grecia, dal 1740 al 1824*, Τορίνο, pp. 94-110.

Portelli, S. (2020). Zauli- Sajani Tommaso, *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 100, (Διαθέσιμο στο: https://www.treccani.it/enciclopedia/sajani-tommaso-zauli_%28Dizionario-Biografico%29/).

Pouqueville, F., C., H. (1891). *Ιστορία της Ελληνικής επανάστασεως ήτοι η Αναγέννησις της Ελλάδος*. Τυπογραφείον Αναστασίου Ν. Τρίμη, τ.Δ', Αθήνα.

Pouqueville, F., C., H. (1820) *Voyage dans la Grèce*, τ.2, pp. 617-623.

Reynolds, B. (1992). "Manzoni, Alessandro." *The New Grove Dictionary of Opera*. Stanley Sadie. Oxford University Press.

Rosa, A. (1985). *Storia della Letteratura Italiana*. La Nuova Italia, Firenze, pp. 396-398.

Secchi, C. (1974). *Giuseppe Rovani e la Scapigliatura Milanese*, Ceschina Verlag, Milano.

Seriani, L.(2011). *La lingua e la scuola*, L'Unificazione. (Διαθέσιμο στο: https://www.treccani.it/enciclopedia/la-lingua-e-la-scuola_%28L%27Unificazione%29/).

Sheppard, W., A. (2012). *Exoticism*. Oxford Bibliographies in Music, Bruce Gustafson, Oxford University Press.

Somma, A. (1847). *Marco Bozzari*, Tipografia Marenigh, Trieste.

Spadolini, G. (2002). «Επίμετρο: Ελληνική Παλιγγενεσία – Ιταλική Παλιγγενεσία», στο: *Μορφές της Ιταλικής Παλιγγενεσίας: Cavour, Vittorio Emanuele II, Mazzini, Garibaldi*. (Μτφρ. Καπόγλου-Σουρβίνου Ε.). Αθήνα.

Spetsieri Beschi, C. (1986). Ludovico Lipparini: Un Sulliotto che riflette sulla desolazione della patria, στο: C. Spetsieri Beschi-E. Lucarelli (επιμ.), *Risorgimento Greco e Filellenismo Italiano*, Ρώμη, Edizioni del Sole.

Tonini Florio, L. (1986). Pierviviano Zecchini, Lambro Zavella Capitano di Sulli, στο: C. Spetsieri Beschi-E. Lucarelli (επιμ.), *Risorgimento Greco e Filellenismo Italiano*, Ρώμη, Edizioni del Sole.

Wilson, G., J. (1869). *The wife and letters of Fitz-Greene Halleck*, D. Appleton, New York.

Zauli Sajani, T. (1867). *Ο Μάρκος Βότσαρης: Τραγωδία εις πέντε πράξεις/του Θωμά Ζαούλη Σαϊάννη*, μεταφρασθείσα εκ του ιταλικού υπό Γεωργίου Κ. Σφήκα. Εν Ζακύνθω: Τυπογραφείον ο Παρνασσός.

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

Rivista letteraria, «Le guerre dei Sullioti contro Ali bascià di Janina commentario di Luigi Ciampolini, Firenze, Ronchi e C. 1827 in 8° Antologia, Φλωρεντία, τ. LXXIV (Φεβρουάριος 1827), σ. 119.

ΠΗΓΕΣ ΑΠΟ ΤΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ

Academic Dictionaries and Encyclopedias. (Διαθέσιμο στο: <https://en-academic.com/dic.nsf/enwiki/870145>).

Εθνική Πινακοθήκη, Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτσου, Ίδρυμα Ευριπίδη Κουτλίδη. (Διαθέσιμο στο: <https://www.nationalgallery.gr/el/sulloges/collection/sulloges/othanatos-tou-markou-mpotsari-2.html>).

Εθνικό Ιστορικό Μουσείο. (Διαθέσιμο στο: <https://nhmuseum.gr/tmimata/mesa-stis-sulloges-tou-mouseiou/item/1319-othanatostoumarkoumpotsarimelanografiatouathanasiouiatridiodissos1824>).

Εθνικό Ιστορικό Μουσείο. (Διαθέσιμο στο: <https://nhmuseum.gr/tmimata/mesa-stis-sylloges-tou-mouseiou/item/3201-markosmpotsarislithografiatougiovaniboggiapotoleukomame24portraitaellynonkaiiothomanonaxiomatouchonpouedrasankatatinelinikiepanastasimetitlocollectiondepo>).

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. (Διαθέσιμο στο: <https://hub.uoa.gr/veakeio-botsaris-opera/>).

Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης και Ηλεκτρονικού Περιεχομένου. (Διαθέσιμο στο: <https://www.searchculture.gr/aggregator/edm/EIM/000042-353222>).

Ελληνο – Αλβανικών Λεξικόν του Μάρκου Μπότσαρη. (Διαθέσιμο στο: <https://osdelnet.gr/book/1201553>).

Toledo Museum of Art. (Διαθέσιμο στο: <http://emuseum.toledomuseum.org/objects/55718>).

Μουσείο Σολωμού & Επιφανών Ζακυνθίων. (2016). Ανακτήθηκε 15 Μαΐου 2022, από ιστοσελίδα <https://zakynthos-museumsolomos.gr/pavlos-karrer.html>.

Μουσείο Μπενάκη. (Διαθέσιμο στο: https://www.benaki.org/index.php?option=com_collectionitems&view=collectionitem&id=108768&Itemid=0&lang=el).

<https://commons.wikimedia.org/wiki/File:MarkosBotzaris.jpg>

MARCO BOTZARIS

TRAGEDIA LIRICA

IN

QUATTRO ATTI

—

GIOVANNI CACCIALUPI.

MUSICA DEL MAESTRO

PAOLO CARRER.

ZANTE.

TIPOGRAFIA PARNASO

SERGIO C. RAFFANI.

1860.

AVVERTIMENTO.

Il presente libretto e relativa musica essendo di esclusiva proprietà del Maestro Paolo Carrer vengono poste sotto la salvaguardia della legge sulla proprietà artistico-letteraria.

A' CORTESI LETTORI IL POETA ED IL MAESTRO.

Dalle più belle pagine della Greca storia moderna è attinto l'argomento del presente melodramma. Increbbe agli autori aver dovuto per l'indole speciale del poema passare sotto silenzio molti fatti ben degni d'essere illustrati e, sia a lode di chi presece parte, sia ad istruttivo esempio dell'umana famiglia, perennemente commemorati. Fra i nomi pertanto di Rigo, Diaco, Ipsilanti, Zavelas, Colocotroni, Maurocordato Canari ed altri cento meritevoli dell'epica tromba non meno di quelli nell'antico evo dai diecim cantici d'Omero eternati, il nome di colui, che ne primi periodi dell'Ellenica insurrezione (fin che luminosa morte nol tolse alla patria) più si distinse e rifiuse per civil senno, modestia, integrità, per individuale coraggio e scienza militare, era giuoco-forza venisse prescelto a titolo dell'opera. Egli è dunque Marco Botzaris il protagonista: desso, che sull'altare della nazionale libertà non esitò, nell'indigenza abbandonando la famiglia, sacrificare l'intero suo patrimonio: desso, che dopo essere stato per oltre tre anni il terrore dell'esercito mussulmano, emulo di Leonida, con trecento circa de' suoi fidi Suliotti seppa, la notte del 20 Agosto 1823, assalire e sconfiggere quindici mila agguerriti soldati, liberando così l'assediato Missolonghi omai agli estremi ridolo della resistenza, nel quale presso che incredibile fatto d'arme (uno contro cinquanta!) ei stesso perdè la vita.

Nella riguardo alla scenica favola sembra a dirsi conciosiacchè ogni premura fu di renderla per se chiara ed interessante a mezzo anche di pochi altri necessari personaggi introdotti nell'azione, ideali e storici: sono di questi ultimi l'inferocato eretico, oratore eloquente e saggio politico avveceuto Germanos, la tenera sposa del prole di Suli Crissi (Χρissi) dalle bionde chiome, non che l'angelito virtuosa Angelica sorella di lui; mentre fra quelli d'occasione primeggia la giovinetta Sofia mercè la quale si ebbe in pensiero personificare il valore delle greche eroine che tanto anch'esse si segnalavano. Né parimenti occorrerà l'osservare come allo scopo di offrire al pubblico con vivezza ed unità di tinta quasi in un panorama compendiali i punti più caratteristici della famosa rivoluzione, siano stati inevitabili alcuni anacronismi, cui però si è cercato di assegnare rispettivamente dal posto che, il meno ledendo l'ordine degli avvenimenti e per nulla il verosimile guastando, campo nel miglior modo lasciasse all'ambita illusione.

Che se all'intenzione non appieno corrispondesse l'esito dell'impresa, basterà a cortesi lettori per essere verso il poeta ed il maestro indulgenti il riflettere un'istante ai molti ostacoli da essi con nobile ostinazione e faticoso studio sfidati e combattuti nel trattare argomento quanto caro e sublime altrettanto difficile a ridarsi entro i confini delle melodrammatiche alterne esigenze.

PER GLI EUROPEI VOTI UNIVERSALI
DI GRECIA AUGUSTISSIMI REGI

OTTONE I. ED AMALIA

A' DESTINI DELLA RIGENERATA NAZIONE
DI CLASSICHE MEMORIE ORGOGLIOSA
CON ALTO SENNO GIUSTIZIA AMORE
PROVVEDONO ASSIDUI
D'UN AVVENIRE AUSPICI SICURI
ONDE AL SOGNO LUSTRO DEGLI AVI
QUELLO S'ADEGUI DE' NIPOTI.

NUOVE FINORA A' CIRCENSI LEGGI
D'UN'ITALIA CELTRA E D'UNA JONICA
LE CONCORDI ECCEGGIANTI ARMONIE
CHE DI MARCO BOTZARIS
LE VIRTU LE GESTA ESALTANO
SIANO DUNQUE

A SI ELETTI PRINCIPI AVVENTUROSI
GRADITE E SACRE.

PERSONAGGI

ATTORI

MARCO BOTZARIS, capo di Suliotti.
SOFIA CARISTO, orfana giovinetta greca.
LISSANDRO MILOS, greco rinnegato, sotto il nome di Mustafa Bascia.
GERMANOS, eremita.
CRISSI, sposa di Marco.
ANGELICA, sorella del medesimo.
CUSSEIN-BEL, capitano turco.
NICOLA, Suliota e messo più fidato di Germanos.

Cori e Comparsa.

Cleffi, Palicari, donne greche, militi d'armi diverse greci e turchi, paggi bianchi e neri, un fanciullo ed un bimbo figli di Marco.

L'azione ha luogo in Grecia dal 25 Marzo 1821 al 20 Agosto 1823.

I versi virgofati si omettono per brevità.

Οι πρώτες σελίδες του έργου Marco Botzaris του
Giovanni Caccialupi.

69240

PERSONAGGI

MARCO BOZZARI.
COSTANTINO BOZZARI.
CRISE, moglie di MARCO.
PORFIRIO.
TEODORO NEGRI.
ULISSE.
TEODORO COLLOCOTRONI.
COSTANTINO METAXA.
KIZZO-DEMETRIO, figlio di BOZZARI di 9 anni.
Un altro figlio minore.
AGO-VASSIARI.
Capitani.
Senatori.
Primati.
Soldati Greci.
Popolo.

SCENA

Nel Primo Atto, *Missolungi*.
Nel Secondo, *Giardino di Aranci in Astro*.
Nel Terzo, *Villaggio di Sovalaco*.
Nel Quarto e Quinto, *Selva del Monte Anfrisso*.

ATTO PRIMO

Atrio del Tempio di Missolungi.

SCENA I.

PORFIRIO *gemeflesso*, COSTANTINO BOZZARI.

Cost. Deh sorgi, o venerando.
Porf. Ah, si solleva.
Verso la tua lieta novella il core:
Parla, che rechi?
Cost. In Missolungi alfine
L'atteso Eparca, Costantino è giunto.
Porf. Per lui pregava. — Avvicinarsi al tempio
Ascolto grida d'allegrezza.
Cost. È l'alto
Saluto popolar che l'accompagna
Di tua magion fino alla soglia. Oh come
E qui sublime or questo grido, e quanti
Desta in libero seno eccelsi affetti!
Porf. A lui si vada.
Cost. Eccolo.

SCENA II.

COSTANTINO, METAXA, e detti.

Porf. Ne sia fausto
Novello Eparca, il tuo venir. Fra noi
Recasti delle sette Isole il voto;
Grecia sospira quelle figlie. — In nome
Di Dio ti benedico.

Οι πρώτες σελίδες του έργου *Marco Bozzari* του
Tommaso Zauli Sajani.

17/10/22
MARCO BOZZARI

TRAGEDIA

di

A. SOMMA.

TRIESTE
TIPOGRAFIA MARENICH
MDCCCXXXVII.

... a' suoi lieto propose
Un duro prandio, una terribil cena.
PETR. TRIONFO DELLA FAMA. C. II.

PERSONAGGI.

MARCO.
COSTANTINO.
ATANASIO.
DIACO.
GIORGIO.
DEMETRIO.
MUSTAFA'.
ACHETO.

MARIA.
CRISÈ.
ANGELICA.
ELENA.

CORI.

DUE FANCHULLI — UN CAPITANO DI MARE — AYOLA E NIPOTE DI MESSOLUNGI —
SULIOTTE — FALICANI — CITTADINI — SERVI — POPOLO — MARENAI — UN UFFICIALE
E SOLDATI TURCHI.

L' Azione nell' Agosto 1823. Nell' atto I. alle sommità del monte
Aracinto. Nel II. entro la tenda del Serraschiere nel campo presso Fanàri.
Nel III. sotto le mura di Messolungi in riva al mare. Nel IV. sulla piazza
di Messolungi. Nel V. presso Carpenissa alla tenda del Serraschiere.

Οι πρώτες σελίδες του έργου *Marco Bozzari* του
Antonio Somma.